

WĘGRZY JAKO *PARS ALIQUA GENTIS MASSAGETUM*.

ŚLADY PÓŻNOANTYCZNEJ I WCZESNOŚREDNIOWIECZNEJ UCZONOŚCI W DZIELE
TOMASZA ARCHIDIAKONA SPLITU.

Część 1.

POSTRZEGANIE WĘGRÓW WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU Z PERSPEKTYWY
ZASTOSOWANYCH W ŹRÓDŁACH OKREŚLEŃ¹

LESŁAW SPYCHAŁA

ABSTRACT: The article deals with the issue of an isolated view in the medieval historiography of the Latin cultural circle, the identification of Magyars as Massagetae. Operating within the established practice of their age, the *litterati* tried to determine the role played by emerging ethnic groups by applying methods based on principles of etymology and analogy. Thus they identified names of those ethnic units with the ethnonyms known to them from the Bible and ancient literature. In dealing with emerging ethnic units, earlier unknown, they followed the principle of the variability of names of the attested ethnic units. This principle was applied to Hungarians credited with emerging from Scythia and referred to in medieval sources as a *gens ignota / exter(n)a*. The identification of Hungarians with earlier known ethnic units was strengthened by terms used to describe them as *barbari, pagani, infideles*.

Niniejszy artykuł stanowi pierwszą część studium poświęconego określeniu genezy i znaczenia terminu *Massagetae* użytego w *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* w odniesieniu do Madziarów. Źródeł tego zabiegu poszukiwać można tak w oddziaływaniu nauk propagowanych przez Izydora z Sewilli, jak i metodzie pracy autora tekstu. W pierwszej kolejności przedstawiona zostanie odosobniona w tym kształcie w piśmiennictwie wieków średnich powstała w Splicie identyfikacja Węgrów. Następnie przywołane zostaną poglądy badaczy na rolę i znaczenie w odległych stuleciach etnonimów stanowiących w przeszłości nierzadko wskazówkę w zakresie *origo gentis* danej jednostki etnicznej. Na zakończenie tej części zarysowane zostaną poglądy współczesnych dotyczące postrzegania przybyłych do Kotliny Karpackiej Węgrów. W następnych partiach studium uwaga poświęcona zostanie – w kontekście tzw. „scytyjskiej” topogenezy Węgrów – rozumieniu pojęcia *Scytowie* w późnym antyku i średniowieczu, zwłaszcza z uwzględnieniem tradycji kulturowanej w Bizancjum. Kolejna część pracy dedykowana zostanie źródłom wiedzy o Massagetach w średniowieczu, w szczególności identyfikacji tychże – ludu Wschodu wywodzonego ze Scytii – ze Scytami i Hunami na tle uchwytnych źródłowo powiązań Hunów z Węgrami, Gotów z Getami i Scytami oraz Scytów, Gotów i Massagetów z biblijnym Magogiem – w średniowiecznych kronikach węgierskich i źródłach z nimi filiacyjnie powiązanych występującym jako przodek Madziarów

¹ Występujące w niniejszej pracy przekłady z języków obcych, podobnie jak podkreślenia i ujęte w nawiasy kwadratowe dopełnienia tekstów zamieszczone w cytatach, mające ułatwić ich rozumienie, o ile tego nie zaznaczono, przygotowane zostały przez autora. W tym miejscu autor składa też podziękowania dr. hab. Aleksandrowi Paroniowi za pomoc przy transkrypcji i tłumaczeniu tekstów greckich.

(*magog – magor*). W kontekście powyższego znaczenie mają uchwytne źródłowo powiązania motywu scytyjskiej praojczyzny Madziarów z poświadczonym w łacińskojęzycznym piśmiennictwie stuleci XII²–XV *antiquum regnum Ungarorum / Ungaria vetus / Ungaria maior / Magna (H)ungaria*, którego odpowiednik stanowi węgierska nazwa *Mageria* znana tak dziejopisom węgierskim, jak i autorowi ze Splitu. Istotną rolę w identyfikacji Madziarów z Massagetami odegrało także znane z zachowanych przekazów utożsamienie lokalizowanych przez źródła późnoantyczne i wczesnośredniowieczne w Tracji Mezów i Getów z Massagetami (*moesigetae > massagetae*), w sytuacji gdy w Bizancjum niejednokrotnie postrzegano Dunaj jako północną granicę Tracji, a sam obszar naddunajski i Bałkan oddawano na wzór scytyjskiej północy, niekiedy wprost zwąc go Scytią (*Scythia/Scythia minor*). Nie bez znaczenia w kontekście powyższego są podnoszone przez badaczy identyfikacje zachowanych w przekazach bizantyjskich nazw Getów i Mezji z Węgrami.

1. XIII-wieczna identyfikacja Madziarów jako części ludu Massagetów

Na tle zdominowanego przez zastosowanie języka łacińskiego i greckiego średniowiecznego piśmiennictwa, na którym piętno odcisnęła kompilacyjna metoda pracy², wyróżnia się niewątpliwie *HISTORIA SALONITANORUM ATQUE SPALATINORUM PONTIFICUM* (zwana też *HISTORIA SALONITANA (MINOR)*), po chorwacku *SALONITANSKA POVIJEST*, dalej: *HISTORIA*) autorstwa Tomasza archidiacona Splitu (1200/1201–1268). Autor ten, jak unaocniają to wyniki badań, nie zadowolął się odwoływaniem czy przytaczaniem rozpowszechnionych poglądów, w szczególności odnoszących się do funkcjonujących wówczas identyfikacji etnicznych. Prowadził kwerendę, nie tylko czerpiąc ze znanych czy dostępnych mu źródeł pisanych, ale i korzystając z przekazów ustnych (opowiadań, sprawozdań) zawierających różne opinie, poglądy, wyobrażenia³.

W rozdziale czternastym *HISTORII* pojawia się odosobnione w średniowiecznym piśmiennictwie określenie Węgrów jako „części ludu Massagetów”⁴. Geneza powiązania

² Jak pisze Ernst Robert Curtius: „[...] średniowiecze w nieskończoność cytowało”, a kompilacja stanowiła gatunek literacki „[...] wysoce popularny i ceniony w dobie późnego antyku [...]”. Uważano, że „[...] nawet zbiór owoców czyjejs lektury może stać się czymś nowym i indywidualnym przez dobór i formę przedstawienia”. Za nadrzędny cel uznawano uprzystępnienie wiedzy, a metodą do jego osiągnięcia „[...] było zebranie i uporządkowanie materiału zaczerpniętego skądinąd”. Curtius 2005, 65, 472. Szerzej: Parkes 1976, 115–141; Minnis 1979, 385–421; Guenée 1985, 119–135; Hathaway 1989, 19–44; Renner 1995, 193–209 [zwł. 193–200].

³ *Nos vero, ut in precedentibus, partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes, conemur exponere* *Historia Salonitana* 7, 30; *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum*, 7, 34. Zob. przykład tego rodzaju praktyki: Spychała 2013, 173–215.

⁴ Zob. poniżej. Incydentalność powiązania nazwy Węgrów z Massagetami podkreślają także wydawcy *HISTORII. Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum*, 62, przyp. 2. Wskazać jednak należy, że w tekście określanym jako *HISTORIA SALONITANA MAIOR* (dalej: *HSM*, chorw. *VEĆA SALONITANSKA POVIJEST*), przez Miho Baradę nazwanym *Historia Salonitanorum Pontificum*, przez Stipe Gunjačę zaś niezbyt

w połowie XIII stulecia nazwy tego uznawanego za indoeuropejski lud z Madziarami⁵,

szczęśliwie określonym jako *Incipit Historia Salonitanorum Pontificum*, zachowanym w rękopisach XVI–XVIII w., znaleźć można współbrzmiającą wzmiankę. W starszej literaturze przedmiotu toczono spór, w jakiej relacji pozostaje przekaz *HSM* obejmujący narracją wydarzenia do roku 1185 w stosunku do *Historii* Tomasza. Odrzucono sugestię, że ma on starszą metrykę czy też że tak dzieła archidiakona, jak i *HSM* zostały odpisane ze starszego pierwowzoru (S. Gunjača), względnie że *HSM* stanowił koncept dzieła Tomasza, jak dowodził M. Barada. Jeszcze inną próbę wyjaśnienia związków zachodzących pomiędzy oboma tekstami podjął Stjepan Antoljak. Doszedł on do wniosku, że autorstwo tekstu sięgającego roku 1185 należy do anonimowego autora. W jego ocenie Tomasz był jedynie autorem relacji opisującej lata 1185–1266, a samo *HSM* uznał za kompilację pochodzącą z początków XVI stulecia. Według Ludwiga Steindorffa „Jednolitość sposobu narracji i zawartości [*HISTORII*] przemawia przeciwko stanowisku zajętemu przez Antoljaka”. („die [...] Einheitlichkeit der Erzählweise und inhaltlichen Tendenz [von Historia Salonitana] spricht eher gegen Antoljaks Ansatz”). Za Franjo Rački, Nadą Klaić i Lujo Margetićem uznaje się *HSM* za opartą na dziele Tomasza, przy czym anonimowy autor piszący w pocz. XVI w. (przed 1513), w środowisku biskupa Modruś Szymona Kožičića–Begna (ok. 1460–ok. 1536) i dyplomaty, humanisty Tomasza Mrčića Nigra (ok. 1450–1532), wykorzystał i uzupełniał jego tekst dostępnymi mu materiałami archiwalnymi (pisma papieskie, akta soborów kościelnych itd.). Za pochodzeniem *HSM* od *HISTORII* Tomasza przemawia nie tylko uderzające podobieństwo tekstów czy wychwycone w niej błędy, ale i wyniki analizy językoznawczej. Partie tekstu *HISTORII*, których nie ma w *HSM*, wykazują bowiem analogie stylistyczne w stosunku do reszty jej przekazu. Według *HSM*, tu cytujemy za wydaniem N. Klaić (1967), po dokonanych przez nią emendacjach tekstu: czyli: „W (tych mniej więcej) czasach duża liczba spośród ludu Massagetów wyruszyła z krainy Magerii niszcząc całą Pannonię po obu stronach Dunaju i rozpoczęli (sic) więc niepokoić sąsiednie krainy ciągłymi wojnami, niszcząc kościoły, dręcząc chrześcijan. Byli bowiem najokrutniejszymi poganami, dawniej zwano ich Hunami, potem nazwani zostali Węgrami. Mówi się, że przed tymi czasami książę Attyla, najdzikszy prześladowca chrześcijan, wyruszył ze wspomnianej krainy”. (*His (fere) temporibus de regione Mageria egressa est multitudo gentis Massagetum devastans totam Pannoniam ex utraque parte Danubii et ceperunt ergo circumpositas regiones bellis assiduis infestare, ecclesias destruere, christianos affligere. Erant enim pagani crudelissimi, prius vocabantur Hunni, postea sunt Ungari nuncupati. Ante ipsa tempora dux Attila, ferocissimus persecutor christianorum, de predicta regione dicitur (fuisse) egressa (sic)*). M. Barada podaje odpowiednio lekcje nazw w tym tekście: *Mangeria, Massagerum, Hungari*, S. Gunjača zaś: *Mageria, Massagerum, Ungari*. Brak w *HSM* natomiast informacji o *pascua Romanorum*, a zamiast występującego w *HISTORII* zwrotu *pars aliqua gentis Massagetum* pojawia się nie do końca z tym zgodne określenie *multitudo gentis Massagetum*. Zdaniem N. Klaić (1979) w przypadku informacji tego źródła o Węgrach „autor *HSM* skraca dotkliwie tekst Tomasza [...] pominięte zostały z tekstu Tomasza najważniejsze dane historyczne dotyczące Węgrów, a mianowicie opis zajęcia ojczyzny” („autor *HSM* skracając osjetliwio Tomin tekst [...] izostavljen je iz Tomina teksta najvažniji historijski podatak za Mađare, naime, opis naseljavanja”). Pokrewieństwo obydwu przekazów najlepiej oddaje edycja autorstwa S. Gunjačy (1973). Rački 1864, *386–*387; Barada 1949, 102–108; Gunjača 1951, 175–243, ill. 11; *Historia Salonitana maior*, 15, 18–25, 52–55, 59–64, 107–108 [cyt.]; Klaić 1971, 1975², 26–28; Morović 1971, 25; Gunjača 1973, 23–178 [zwl. 30–32, 83–84, 120–122, 129, 150, 160, 164, 167, 172–173]; Gunjača 1975, 192–193, 196–215; Wasilewski 1977, 104; Klaić 1979, 171–198 [cyt. 183]; Antoljak 1980, 79–90, 144; Kämpfer 1981, 310; Fine 1983, 250; Steindorff 1984, 29 [cyt. przyp. 144]; Göckenjan, Sweeney 1985, 228–229; Klaić 1990, 236, 398; Ivanišević 1992, 33; Margetić 1994, 24–25; *Foma Splitskij*, 22; Katičić 1998, 247, 249; Grzesik 1999, 87; Kurelac 1999, 326; Škunca 2001, 260, przyp. 22; Katičić 2003, 386, 391–392; Curta 2006, 17, przyp. 43; Basić 2007, 71–73; Basić 2008, 75–76, 78–79; Prozorov 2011.

⁵ Pojęcia *Madziarzy* i *Węgrzy* stosujemy ze względów stylistycznych zamiennie. Należy jednak zasygnalizować, że w XIX w. termin *magyar* starano się niejednokrotnie odnosić do ludności posługującej się jako ojczystym językiem węgierskim (węg. *magyar anyanyelvűek*), rezerwując tym samym pojęcie *Węgrzy* (*Ungarn*) dla ogółu mieszkańców wielonarodowego kraju. W literaturze naukowej XX w. zaproponowano stosowanie terminu *magyarok* jedynie do substratu ugrofińskiego stanowiącego część przybyłej do Kotliny Karpackiej w końcu IX w. ludności. Natomiast określenie *Węgrzy* i jego odpowiedniki odnosić się miało do ukształtowanego w okresie późniejszym (X–XV w.) „narodu państwowego”. Za tym zapewne przemawiała też okoliczność, iż określenie *magyar* wywodzono pierwotnie z języka ugrojskiego, a nazwę *Węgrzy* i jej odpowiedniki w językach indoeuropejskich – z języka tureckiego, od nazwy Onogurów. Zarówno jednak wyniki badań ostatnich dziesięcioleci nad formowaniem się i zmiennością etnosów (np. Reinharda Wenskusa, Jenő Szűcsa. Herwiga Wolframa, Walthera Pohla, Waltera Goffarta, Patricka J. Geary’ego, Anthonyego D. Smitha, Petera Heathera), jak i ustalenia Árpáda Berty odnoszące się do etymologii terminu *magyar* i nazw węgierskich jednostek plemiennych, także wiążą je z językami tureckimi, czynią takie stanowisko bezzasadnym. Tolnai 1904, 53; Györfy 1976, 6; Dąbrowska 1979, 178, przyp. 8. O badaniach nad formowaniem się średniowiecznych jednostek etnicznych, przede wszystkim tzw. szkoły

zamieszkującego w VI w. p.n.e. stepy między Morzem Kaspijskim a Jeziorem Aralskim, wymienionego po raz pierwszy w sposób uchwytny przez Herodota z Halikarnasu (490/480–ok. 424 p.n.e.), pojawiającego się potem u szeregu antycznych autorów⁶, nie została dotąd w sposób zadowalający naświetlona w literaturze przedmiotu. János Jerney, József Podhradczky, Bálint Hóman, Maja Kozić, Péter Király, znający zaprezentowany przez Tomasza pogląd, pozostawili go bez wyjaśnienia. Tylko pierwszy z tych badaczy wskazał, iż w 530 r. w armii Belizariusza wymieniono *Massagete*, pod którymi to skłonny był dostrzegać przodków Węgrów⁷. Chorwacki historyk Franjo Rački, podobnie jak później Olga Anatolevna Akimova, odesłali jedynie do *HYPÈR TŌN POLÈMON LÓGOI*, czyli *DE BELLIS* Prokopiusza z Cezarei (ok. 500–565), w którym to dziele zidentyfikowano Massagetów z Hunami⁸. Ryszard Grzesik doszedł do wniosku, że „Tomasz [...] znał węgierską tradycję, wywodził Węgrów od starożytnych Massagetów”, samą zaś identyfikację Madziarów z Massagetami w tekście *HISTORII* badacz ten tłumaczył podobieństwem nazw *Massageti – magyarok*⁹. Mirjana Matijević Sokol, podobnie jak wcześniej Fr. Rački, zwróciła uwagę na dzieło Prokopiusza, wskazując jednak na identyfikację Massagetów ze Scytami¹⁰. Także wydawcy *HISTORII* (2006), poza odesłaniem do *ETYMOLOGIARUM SIVE ORIGINUM LIBRI XX* (dalej: *ORIGINES*) Izydora z Sewilli (zm. 636) wymieniającego nazwę Massagetów, praktycznie rzecz biorąc nie podjęli próby wyjaśnienia genezy identyfikacji Węgrów jako części tego ludu¹¹. Badacze zadowalali się więc stwierdzeniami sugerującymi znajomość może nie tyle dzieł Prokopiusza z Cezarei, poglądów biskupa Sewilli na etymologię, ale opartych na nich lub z nimi współbrzmiących wyobrażeń czy też tradycji węgierskiej, wskazując przy tym niekiedy na wykorzystanie przez dziejopisa średniowiecznej sztuki etymologizowania.

Wyjaśnienie genezy uwiecznionej w dziele Tomasza identyfikacji jest w naszej ocenie

wiedeńskiej, zob. Kujawiński 2004, 109–120; Kujawiński 2007, 135–147; Kasperski 2011, 399–430; zob. także: Geary 1983, 15–26; Geary 2002, *passim*; Szűcs 1992a, *passim*; Smith 2009, *passim*; Heather 2010, 37–39, *passim*. O etymologii etnonimów (*Hung(a)ri*, a więc i *Węgrzy*, *magyar* oraz nazwach plemion węgierskich, szczególnie w ujęciu Á. Berty, zob. Németh 1921–1925, 148–153; Melich 1922, 244–250; Moravcsik 1930, 29, 34; Németh 1930, 178–181, 245–249; Moór 1953, 75–95; Moór 1959, 215–223; Németh 1966a, 35–50; Németh 1966b, 1–21; Benkő i in., 1967, 816–817 [wraz z zastawieniem literatury przedmiotu]; Ligeti 1986, 347–350; Németh 1991, 146–149, 195–198; Benkő i in., 1994, 923–924; Berta 1988, 1608–1609; Berta 1989a, 447–448; Berta 1989b, 3–17; Berta 1990, 31–37; Berta 1991, 3–40; Berta 1996, 33–41; Brückner 1993, 609; Kristó 1996, 57–70; Berta 1997, 211–219; Berta 1998, 32–44; Berta 1999, 45–59; Berta 2004, 173–181; Berta 2010, 175–187.

⁶ Herrmann 1930, 2123–2129; Altheim, Stiehl 1970, 46, 123–129; Bukowski, Dąbrowski 1978, 268–271; Sulimirski 1979, 42–46, 66–68, 95.

⁷ Jerney 1851, 236; Podhradczky 1861, 331; Hóman 1925, 36; Hóman 2003, 36; Kozić 1988, 25–32; Király 1997a, 112; Király 1997b, 113; Király 2006, 193.

⁸ *Thomas Archidiaconus*, 42, przyp. b; *Foma Splitskij*, 171, przyp. 100.

⁹ Grzesik 1999, 56.

¹⁰ *Historia Salonitana*, 57, przyp. 1.

¹¹ *Historia Salonitana*, 62, przyp. 2.

dużo bardziej złożone i wymaga przyjrzenia się zjawisku wykorzystywania przez średniowiecznych autorów nazw ludów znanych z dziejów biblijno-antycznych w stosunku do współcześnie mu występujących etnosów, czyli praktyce tzw. archaizacji czy antykizacji określeń, szczególnie w kontekście Węgrów, od poświadczonego źródłowo momentu ich zaistnienia.

W celu wskazania przesłanek umożliwiających archidiakonowi Splitu powiązanie Węgrów z Massagetami nie sposób pominąć kontekstu, w jakim identyfikacja ta pojawia się w dziele Tomasza. Według dziejopisa:

W tych mniej więcej czasach pewna część ludu Massagetów, wyruszywszy ze swojej krainy, która zwana jest Mageria, przybyła wśród wielu poważnych przeszkód, niszcząc [po drodze] wszystko, [i] zajęła całą Pannonię po obydwu stronach Dunaju. Zabiwszy bowiem [jednych] mieszkańców tej krainy i uczyniwszy innych niewolnikami, zagarnęli dla siebie jej równiny, albowiem z powodu rzadkości zaludnienia była [ona] przez swoich mieszkańców [wykorzystywana] do wyżywienia zwierząt, z których najwięcej [tu] swój pokarm znajdowało. Utrzymywano, że ta kraina była w starożytności pastwiskami Rzymian. [Przybysze] rozpoczęli więc niepokoić sąsiednie krainy ciągłymi wojnami, niszcząc kościoły, dręcząc chrześcijan. Byli bowiem najokrutniejszymi poganami, dawniej zwano ich Hunami, potem nazwani zostali Węgrami. Mówi się, że przed tymi czasami książę Attyla, najdzikszy prześladowca chrześcijan, wyruszył ze wspomnianej krainy¹².

Zarówno określenie *Mageria*, jak i wyrażenie „pastwiska Rzymian” (*pascua Romanorum*) czy identyfikację Węgrów z Hunami oraz wzmianki o najazdach węgierskich, zajęciu ojczyzny i powiązanie z obszarem późniejszych Węgier postaci Attyli znaleźć można przede wszystkim w tekstach zachowanych kronik węgierskich, których powstanie związane jest z XIII stuleciem i okresem późniejszym. Podkreślić jednak należy, że w zgodnej opinii badaczy zawierają one w sobie partie materiałów pochodzące z zaginionych redakcji dziejopisarskich powstałych na Węgrzech w okresie wcześniejszym¹³. Niektóre z elementów występujących w narracji Tomasza mają więc starszą metrykę niż tekst *HISTORII*, przy czym odnaleźć je można także

¹² *His fere temporibus pars aliqua gentis Massagetum egressa de regione sua, que Mageria nuncupatur, venit in multitudine gravi obstantia queque devastans, totam Pannoniam ex utraque parte Danubii occupavit. Interfectis namque incolis regionis illius aliisque in servitutum redactis posuerunt se in planitie illa, quia propter raritatem hominum abilis [ab illis?] erat animalibus alendis, ex quibus maxime multitudo ipsa victum habebat. Hec regio dicebatur fuisse antiquitus pascua Romanorum. Ceperunt ergo circumpositas regiones bellis assiduis infestare, ecclesias destruere, christianos affligere. Erant enim pagani crudelissimi, prius vocabantur Hunni, postea sunt Hungari nuncupati. Ante ipsa tempora dux Attila, ferocissimus persecutor christianorum, de predicta regione dicitur fuisse egressus. Historia Salonitana 14, 56; Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum 14, 62. Wydawcy tekstu *HISTORII* z 2003 r. podają w aparacie krytycznym lekcje słów występujących w różnych rękopisach tego dzieła.*

¹³ Szerzej na ten temat omówienie starszej literatury przedmiotu: Sychała 2011, 21–33; Bak, Grzesik 2018, 5–23 [zwł. 7–11, 12–15].

w zachowanych źródłach powstałych poza obszarem historycznych Węgier. Nie ma wśród nich natomiast, jak to już zasygnalizowaliśmy, informacji o Madziarach jako Massagetach czy dokładniej – jako części tego ludu. W naszej ocenie autor *HISTORII* najprawdopodobniej nigdy nie miał przed oczyma żadnej węgierskiej kroniki, a w każdym bądź razie nie miał możliwości zapoznania się z takową w drodze dokładnej lektury. Informacje zamieszczone w rozdziale 14 swojego dzieła zawdzięczał poświadczonym źródłowo kontaktom z elitami państwa węgierskiego, dostojnikami kościoła w Splicie i osobami skupionymi wokół węgierskiego władcy, z którymi zetknąć się miał okazję zarówno w czasie pobytów dworu królewskiego w tym dalmatyńskim ośrodku, jak i podczas udziału w poselstwie skierowanym przez jego macierzyste miasto do władcy węgierskiego. To jego informatorzy mogli mieć dostęp do węgierskich przekazów historiograficznych czy też treści oralnych na nich opartych albo leżących u ich podstawy¹⁴.

W związku z tym, że archidiakon ze Splitu nie zdradza genezy identyfikacji *Hunni / Hungari* – *pars aliqua gentis Massagetum*, przyjrzeć się należy najpierw zjawisku wykorzystywania przez średniowiecznych dziejopisów, traktujących dzieje biblijne i antyczne jako *continuum*, znanych z tych źródeł nazw na określenie współczesnych im grup etnicznych, ze szczególnym uwzględnieniem Madziarów. Problem ten od lat przykuwa uwagę badaczy, w związku z czym przedstawimy pokrótce wnioski, do jakich oni doszli.

2. Poglądy badaczy na znaczenie etnonimów w źródłach pisanych

Przekonanie o możliwości wykorzystania etnonimu jako podstawy przy określaniu pochodzenia ludu nieobce było już starożytności, średniowiecze jednak w oparciu o tekst *BIBLI*i i poglądy rozpropagowane przez Izydora z Sewilli nadało temu większy wymiar. Już przed laty Andrzej Feliks Grabski stwierdził:

Oparta o Biblię koncepcja początków ludzkości nie dopuszczała [...] możliwości, aby jakkolwiek lud znalazł się poza katalogiem dotychczas znanych [...] wywodzono więc ludy, które później od innych pojawiły się na arenie dziejowej, od zdawna znanych w czasach biblijnych czy w dobie antycznej¹⁵.

Jednym z praktykowanych często w tym przypadku przez średniowiecznych *litterati* zabiegów było wykorzystywanie znanych z przeszłości etnonimów na określenie etnosów im współczes-

¹⁴ Problematyka ta przedstawiona zostanie w publikacji *Historia Salony Tomasza archidiakona Splitu i węgierskie dziejopisarstwo wieków średnich. Wokół problematyki wzajemnych oddziaływań* (w przygotowaniu).

¹⁵ Grabski 1961, 28.

nych. Walter Pohl, mając na uwadze wczesnośredniowieczne identyfikacje etniczne, podkreślił:

Pojęcie tożsamości zawiera w sobie ideę ciągłości tego samego niezależnie od upływu czasu. Na czym jednak polega głównie ta kontynuacja w przypadku etnosów wczesnego średniowiecza? Odpowiedź jest oczywista, [na zastosowaniu] etnonimów. Oczywiście nazwy są często bardziej trwałe niż przedmioty, które określają [...] etnonimy stanowiły przez stulecia wczesnego średniowiecza solidną wskazówkę odnoszącą się do tożsamości etnicznej [...] Identyfikacja musi być możliwa do objaśnienia, już sam etnonim zawiera w sobie ziarno opowieści, narracyjny potencjał. Przywołuje on zasoby przeszłości przydatne do objaśnienia istniejącego [stanu rzeczy], jak i zawiera zapowiedź przyszłości. Nazwa etniczna zawsze funkcjonuje jako wspólne wspomnienie¹⁶.

Austriacki historyk zwrócił więc uwagę na kryjący się w znanych i uznanych nazwach etnicznych potencjał polegający na uruchamianiu kryjących się za nimi treści. Poprawniej byłoby raczej użyć w tym przypadku liczby mnogiej, a więc mówić należałoby o treściach powiązanych z etnonimem, albowiem – jak zobaczymy w dalszych częściach niniejszego studium – wiązany z określeniami „Scytowie”, „Hunowie”, „Awarzy” czy wreszcie „Massageci” „potencjał narracyjny” w różnych przekazach nie był ani jednorodny, ani też przez żadne źródło – o ile wziąć tylko pod uwagę zachowany ich zasób¹⁷ – wyczerpany. Trudno też nie zgodzić się z wnioskiem, do jakiego doszedł Otto Maenchen-Helfen, analizując co prawda nazwy używane w odniesieniu do Hunów, ale konstatacja ta ma znacznie szersze zastosowanie:

¹⁶ „Der Identitätsbegriff beinhaltet die Vorstellung von einer Kontinuität des Identischen über die Zeit hinweg. Worin liegt aber bei den Völkern des Frühmittelalters überhaupt diese Kontinuität? Eine Antwort liegt auf der Hand: im Volksnamen. Freilich, Namen sind oft permanenter als die Dinge, die sie benennen. [...] gaben die Volksnamen während der Jahrhunderte des Frühmittelalters einen festen Anhaltspunkt ethnischer Identität. [...] Identität muß erzählbar sein, und schon der Name enthält im Kern eine Erzählung, ein narratives Potential. Er aktualisiert einen Vorrat an Aneignungen der Vergangenheit, an Erklärungen des Bestehenden, aber auch an Versprechen für die Zukunft. Der Volksname ist immer schon gemeinsame Erinnerung”. Pohl 2004a, 31. Współbrzmi z powyższym stanowisko zajęte przez J. Gießaufa: „Jako podstawowe kryterium systematyki nomadzkich etnosów jawiła się ich nazwa, poprzez zastosowanie której prowadzący osiadły tryb życia obserwatorzy reasumowali swoją wiedzę na ich temat” („Ein primäres Schematisierungskriterium für reiternomadische Ethnien ist der Name, unter dem sie von sesshaften Beobachtern subsumiert werden”). Gießauf 2006, 175.

¹⁷ Przykładowo László Mezey szacował w 1978 r. zasoby zachowanych średniowiecznych rękopisów na wspólnych Węgrzech na ok. 1200, z czego jedynie ok. 190 stanowiło część kolekcji zlokalizowanych przed 1526 r. na historycznym obszarze tego państwa. W jego ocenie na terytorium dawnych Węgier zasób przechowywanych w armariach rękopiśmiennych kodeksów wynosił minimum ok. 45 tys. kodeksów. Z kolei Csaba Csapodi kilka lat później szacował liczbę zachowanych średniowiecznych kodeksów jako takich (a więc i inkunabułów), pochodzących z kolekcji zlokalizowanych pierwotnie na obszarze historycznych Węgier, na ok. 1–2% pierwotnego ich stanu. Mezey 1978, 66–72; Csapodi 1984, 332; Csapodi, Csapodiné-Gárdonyi 1988, 1, 7; Csapodi 1989, 3–4; Madas, Monok [1998], 15. Zob. też: Langosch i in. 1964, 18–19.

W identyfikacji Hunów ze znanymi z przeszłości ludami rolę odgrywają obydwaj motywy, zarówno odwołanie się do znanego, jak i zamiar uczonego historyka, aby pokazać swoje wykształcenie, przy czym w mojej ocenie to pierwsze służy częściej, niż się zwykle przyjmuje, drugiemu. To, z jakimi znanymi ludami identyfikował autor Hunów, zależało od zasobu informacyjnego, jakim dysponował; od okoliczności, w których przyszło mu tworzyć, oraz od rzekomego albo faktycznego podobieństwa pomiędzy znanymi i mało znanymi ludami¹⁸.

Do podobnej konstatacji doszedł Adam Krawiec, uznając że

Dobór etno- i toponimów antycznych [...] następował w oparciu o znane kronikarzowi źródła antyczne, [...]. Dobór ich współczesnych odpowiedników nie był dokonywany w sposób arbitralny. W przypadku niemal wszystkich nazw można wskazać na istnienie pewnych czynników, pozwalających w drodze mniej lub bardziej luźnych skojarzeń na powiązanie ich z określonym ludem lub obszarem współczesnym. Trudno przy tym wskazać jednoznacznie na konkretne źródła poszczególnych utożsamień, mamy bowiem do czynienia raczej z obiegiem idei funkcjonujących w różnych tekstach, a zapewne także w przekazie ustnym, będących inspiracją do dokonania identyfikacji [...]¹⁹.

Stanowisko zajęte przez poznańskiego historyka uzmysławia trudności, z jakimi borykają się badacze prowadzący poszukiwania głównie w zachowanych zasobach źródeł pisanych stawiących przecież niewielką część ogółu wytworzonych w interesującym nas okresie. Uświadamia też, że to, co zwykle identyfikujemy jako tradycję ustną, przekaz oralny, też poznajemy głównie za pośrednictwem tekstów powstałych w odległych stuleciach.

Z reguły średniowieczna koncepcja etnogenetyczna, w swojej najprostszej postaci opierająca się właśnie na przywołaniu znanego z przeszłości etnonimu, miała za zadanie uwierzytelnić nie tyle pradawność współczesnego ludu poprzez powiązanie go z jakimś dawnym i sławnym etnosem, co pozwolić dostrzec przypisaną mu do wypełnienia w planie boskim rolę. W celu przyporządkowania danego etnosu do dziejów powszechnych odwoływano się – jak podkreślał Krzysztof Pomian

[...] do dwóch procedur, prawomocnych na gruncie przekonania, że znaczenie słowa jest

¹⁸ „Bei der Gleichsetzung der Hunnen mit Völkern früherer Zeiten spielen beide Motive, sowohl die emotionell bedingte *reductio ad notum* als auch die Absicht des gelehrten Historikers, seine Bildung zu zeigen, eine Rolle, wobei meines Erachtens das erste öfter im Dienst des zweiten steht, als man üblicherweise annimmt. Mit welchem der bekannten Völker der Autor die Hunnen identifizierte, hing von seiner Information ab, von den Umständen, unter denen er schrieb, und von der angeblichen oder tatsächlichen Ähnlichkeit zwischen den bekannten und den kaum bekannten Völkern”. Maenchen-Helfen 1978, 5–6.

¹⁹ Krawiec 2009, 301 [cyt.]; Krawiec 2010, 334.

tożsame z jego przedmiotem. Jedną z nich było rozumowanie przez analogię, drugą etymologizowanie [...]. Rozumowanie przez analogię polegało na porównywaniu słowa wątpliwego z pewnym, co pozwalało określić przedmiot oznaczany przez owo wątpliwe słowo. [...] Etymologizowanie – a ściślej: ustalanie etymologii *ex causa* lub *ex origine* – pozwala natomiast ustalić pochodzenie danej nazwy, a więc również przedmiotu przez nią oznaczanego²⁰.

Powyższe uwagi współbrzmiały ze spostrzeżeniami Jacka Banaszkiewicza podkreślającego osadzanie „dowodów” etymologicznych

[...] na dwóch przekonaniach. W myśl pierwszego z nich między nazwą a przedmiotem, który oznacza, występuje ścisła i logiczna odpowiedniość. Polega ona na tym, że cechy przysługujące samej rzeczy odbijają się także w treści jej nazwy. To stwierdzenie umożliwiło następne, upoważniające do poznawania istoty rzeczy już przez interpretację jej nazwy,

przy czym

[...] między wyrazami interpretującymi a otrzymującymi nowe znaczenie występuje podobieństwo brzmieniowe. Obszary wyboru tych wyrazów podobnie brzmiących ograniczane są przez wcześniej założony i uświadamiany cel badawczy, jaki ma przed sobą autor etymologii. Nie jest to jednak takie ograniczenie, które samo przez się pozwala na mówienie o wystąpieniu związków semantycznych łączących wchodzące w grę wyrazy. Ustalają się one, a raczej zostają odkryte dopiero w wyniku stwierdzenia podobieństwa brzmieniowego²¹.

Współgra z powyższym lakonicznie wyrażony pogląd Franza Blatta, w ocenie którego w procesie dokonywania identyfikacji etnonimów istotną rolę odgrywały podobieństwa natury fonetycznej, w przypadku zaistnienia których poszczególni autorzy średniowieczni przypisywali odziedziczonym po antyku nazwom nową treść²².

Przykładem wymienionych praktyk może być nie tylko wiązanie występującej w piśmiennictwie późnoantycznym i wczesnośredniowiecznym nazwy Gotów z Getami czy też

²⁰ Pomian 1968, 82–83; Pomian 2009², 103–104.

²¹ Banaszkiewicz 1974, 595–596.

²² Blatt 1975, 338–371 [zwł. 360]. Szereg przykładów stosowania archaizujących etnonimów na określenie różnych etnosów w piśmiennictwie bizantyńskim zebrał Gyula Moravcsik 1983, *passim*, zob. też następne części niniejszego studium. O etymologii ludowej, sztuce etymologizowania w średniowieczu i roli Izydora z Sewilli, zob. Fontaine, 1959, 40–47; Engels 1962, 99–128; Opelt 1966, 797–844 [zwł. 831–832]; Starowieyski 1967, 459; Pomian 1968, 82–84; Klinck 1970, 7–187; Cienkowski 1972, 14–19; Banaszkiewicz 1974, 593–599; Brunhölzl 1975, 77–78; Grubmüller 1975, 209–230; Gregor 1976, 97–101; Kálmán 1976, 165–169; Diesner 1977, 87–92; Trier 1981, 20–21; Brückner 1984, 519–521; Dalché 1985, 278–286; Fontaine 1988, nr X, 113–144; Michel 1988, 207–257; Teeuwen 2003, 266–267; Curtius 2005, 519–525; Pomian 2009², 103–105, 138.

Scytami, ale i ludami Gog i Magog²³. Ta wielość poglądów wynikała nie tylko z przyczyn anonsowanych przez O. Maenchena-Helfena i A. Krawca, ale i faktu, iż różni autorzy posiadali zróżnicowane wykształcenie i niejednakowy dostęp do – dodajmy: rękopiśmiennej – powstałych wcześniej prac. Była rezultatem hołdowania przez nich kompilacyjnej metodzie pracy. Wpływ na nią miał też cel, jaki stawiał przed sobą do osiągnięcia autor, przy czym nie bez znaczenia były też uświadamiane czy wyczuwane przez niego oczekiwania potencjalnego odbiorcy.

3. Biblijna *tabula gentium* i próby wyjaśnienia pojawiania się wcześniej nieznanych grup etnicznych

W procesie „identyfikowania” pojawiających się raz po raz coraz to nowych ludów już u progu wieków średnich stwierdzono, że znana ich liczba przekracza tę, jaką podawała *VULGATA*, czyli siedemdziesiąt dwa, wyraźnie przerastając liczbę języków. Wyraz temu dał już św. Augustyn (354–430, *DE CIVITATE DEI* XVI 6), pisząc:

[...] od synów Noego pochodzi siedemdziesiąt trzy, albo raczej, jak się to wyjaśni, siedemdziesiąt dwa ludy po różnych krajach i tyleż języków [...]. Daleko więcej wzrosła liczba ludów niż języków” (poprawione tłum. W. Kubickiego)²⁴,

²³ Zob. następne części [niniejszego] studium.

²⁴ *Ex [...] Noe filiis, septuaginta tres, uel potius, ut ratio declaratura est, septuaginta duae gentes totidemque linguae per terras esse coeperunt [...]. Auctus est autem numerus gentium multo amplius quam linguarum.* Myśl wyrażona przez Augustyna przejęta została niemal literalnie przez Frechulfa biskupa Lisieux (ok. 820–ok. 850) w *Historiarum libri XII (Ex [...] Noe filiis, septuaginta duae linguae per terras esse coeperunt [...]. Auctus autem est numerus gentium multo amplius quam linguarum).* August. C.D. XVI 6.45–49; Święty Augustyn, *Państwo Boże*, XVI 6, 602; *Frechulfi Lexoviensis episcopi opera omnia*, I 1 34, 37–39; Borst 1958, 400, por. *tamże*, 518–519; Simek 1990, 215–216. Na wiele lat przed św. Augustynem, jak wskazuje Arno Borst, Hipolit z Rzymu (zm. 235) wyliczał znane mu nazwy ludów, których liczba jest zdecydowanie większa od przyjętych za Biblią siedemdziesięciu dwóch: „Hipolit wiedział więc, że świat ludów Europy poszerzył się i zmienił od czasów biblijnych [...] Liczba ludów wywodzących się od 70 biblijnych przodków wzrosła do obecnych 95; święta liczba „pierwotnych” 70 ludów została „dzisiaj” znacznie przekroczona. Ludy się mnożą, ale one wszystkie mają to samo pochodzenie od Noego [...]”. („Hippolyt wußte also, daß die Völkerwelt Europas sich seit den biblischen Zeiten erweitert und verändert hatte [...] Die Zahl der Völker ist von 70 biblischen Ahnen auf 95 gegenwärtige angestiegen; die heilige Zahl der ‚ursprünglichen‘ 70 Völker ist „heute“ längst überschritten. Die Völker dehnen sich aus, aber sie sind alle einheitlichen, noachischen Ursprungs [...]”). Borst 1958, 369–373 [cyt. 371–372], 400; Borst 1959, 932–936. Szerzej na temat postrzegania genezy wielości ludów i interpretacji ich nazw, zob.: Borst 1957, 3–9, 247, 259, 297, 299–300, 304–305, 306, 320; Borst 1958, 389–390, 399–400, 417, 422, 423, 444, 447, 453–454, 457, 459, 469, 477–478, 479, 480–481, 487, 489, 505, 506–508, 511, 515–516, 523, 528, 530, 538, 554, 555, 586, 591, 601, 610, 612; Borst 1959, 624, 626, 644, 648–649, 652, 654–655, 660, 667, 674–676, 679, 707, 715–716, 719, 720, 723, 727, 735, 740–741, 744, 747, 750–751, 752, 760, 763, 765–767, 769, 776–777, 780–781, 782, 790, 792, 795, 806, 809, 818, 821–822, 936–947; Wenskus 1961, 15, 59–62, 78–79, 81–82; Szymański 1967, 103–106; Pomian 1968, 14, 21–27, 82–84, 117, 139–142, 146–147; Maenchen-Helfen 1978, 3–7; Müller 1980, 302–304, 439–440; Vásáry 1988, 217–219, 221–222; Simek 1990, 212–228; Szűcs 1992a, 108–109, 123–124; Angenendt 1994, 27–34, 38–40; Pohl 1998, 22–27; Németh 1999, 115; Pohl 2002, 21–23; Wolfram 2003, 29, 42–43; Wolfram 2004, 11–22; Pohl 2004a, 23–35; Pohl 2004b, 95–104; Pomian 2009², 28–29, 38–44, 103–104, 138, 160–164, 169. Zob. też literatura poniżej.

a Izydor z Sewilli (ok. 560–636, *ORIGINES* IX 1.1), który znał opinię biskupa Hippony, tłumaczył, iż

[...] na początku wprawdzie było tyle języków, ile ludów, ale następnie powstało więcej ludów niż języków, albowiem z jednego języka wywiodło się wiele ludów (tłum. B. Zientara)²⁵.

Św. Augustyn (*DE CIVITATE DEI* XVI 11) zauważył też:

Nazwy [...] ludów po części pozostały [...] po części po upływie długiego czasu zmieniły się tak, że tylko uczeni badacze tych dziejów najdawniejszych mogą nie bez trudu wynaleźć początki niektórych, bo nie wszystkich etnosów (poprawione tłum. W. Kubickiego)²⁶.

Do tego poglądu wyraźnie nawiązał Izydor z Sewilli (*ORIGINES* IX 2.38)²⁷.

Odnosnie sygnalizowanej zmienności swoich nazw przez etnosy już Józef Flawiusz (37–ok. 100, *ANTIQUITATES IUDAICAE* I 5) pisał, że po podziale mowy ludzkiej na osobne języki i rozproszeniu się ludzi niektóre ludy

[...] zachowały do dziś imiona nadane im przez ich założycieli, inne zmieniły swoje nazwy, a jeszcze inne tak je przystosowały, by były bardziej zrozumiałe dla ich sąsiadów. Przyczynili się do tego zwłaszcza Grecy, bo gdy w późniejszych czasach wzrosła w siłę, przywłaszczyli sobie również blaski przeszłości i obdarzyli ludy zrozumiałymi dla siebie nazwami [...] (poprawione tłum. Z. Kubiaka)²⁸.

²⁵ *Initio autem quot gentes, tot linguae fuerunt, deinde plures gentes quam linguae; quia ex una lingua multae sunt gentes exortae.* Isid. *Orig.* IX 1.1; Borst 1958, 453; Zientara 1985, 22; Stanton 2006, 18–19. W dziele Izydora (*Orig.* IX 2.2) znaleźć można oparte też na stanowisku zajęтым przez św. Augustyna słowa: „Ludów zaś, przez które podzielona jest ziemia [...] jest siedemdziesiąt trzy, lub raczej, jak nauka wyjaśnia, siedemdziesiąt dwa; i taka jest liczba języków, które po krainach wzięły początek”. (*Gentes autem a quibus divisa est terra [...] fiunt septuaginta tres, vel potius, ut ratio declarat, septuaginta duae; totidemque linguae, quae per terras esse coeperunt [...]*). Isid. *Orig.* IX 2.2. Zob. też poniżej, literatura sekundarna w przyp. 27

²⁶ [...] *gentium uocabula partim manserunt [...] partim temporis uetustate mutata sunt, ita ut uix homines doctissimi antiquissimas historias perscrutantes, nec omnium, sed aliquarum ex istis origines gentium potuerint reperire.* Do myśli odnotowanej przez Augustyna zdaje się nawiązywać opinia Frechulfa biskupa Lisieux w *HISTORIARUM LIBRI XII: Vnde aliquae gentes [...] appellationes hucusque seruant [...] quaedam uero placita sibi nomina inmutauerunt.* August. *C.D.* XVI 11 96–101; Święty Augustyn, *Państwo Boże*, XVI 11, 610; *Frechulfi Lexoviensis episcopi opera omnia*, I 1 28 36–39; zob. też: Allen 2002, 201*; Borst 1958, 401.

²⁷ „Albowiem nazwy wielu ludów częściowo zachowały się [...] częściowo zaś z upływem czasu uległy zmianom, tak że teraz ludzie najbardziej uczeni badający najstarsze dzieje, nie wszystkich [ludów], lecz początki niektórych z nich byli w stanie odkryć” (*Nam multarum gentium uocabula partim manserunt [...] partim uero temporis uetustate ita mutata sunt, ut uix homines doctissimi antiquissimas historias perscrutantes, nec omnium, sed aliquarum ex istis origines gentium potuerint reperire.*) Isid. *Orig.* IX 2.38. Zob. szerzej o wpływie dzieł św. Augustyna na twórczość Izydora: Manitius 1911, 60, 63–64; Barney i in., 2007, 12, 14, 16; Martín 2013, 1193–1196; Gasti 2019, 285–304; Elfassi 2020, 23–49.

²⁸ [...] *aliquae gentes ab institutoribus positas appellationes hactenus seruant, quidam uero placita sibi nomina mutauerunt, alii autem – ut inhabitatoribus clarius esse visum est – conversionem nominum fecerunt. Graeci sunt*

Wyraźnie więc przytoczone świadectwa autorów nie tylko znanych, ale czytanych w średniowieczu dają wyraz przekonaniu o zmienności nazw etnicznych. Innym przywoływanym często w literaturze przedmiotu przykładem tego rodzaju rozumowania jest stanowisko zaprezentowane przez Synezjusza z Cyreny (ok. 370–ok. 413), który w pracy *PERI BASILEIAS*, znanej też jako *DE REGNO*, określanej zwykle jako mowa do cesarza Arkadiusza z ok. 399 r., stwierdził wprost:

Dzisiaj barbarzyńcy ci [europejscy i azjatyccy, Geci i Massageci oraz Partowie] – jedni zmieniwszy imię, inni przeinaczywszy twarze, aby się wydawało, że są jakimś nowym zgoła ludem – was przejmują zgrozą, sami z kolei przeprowadzają się przez graniczne rzeki i żądają okupu za pokój [...] (tłum. A. Kempfi)²⁹.

Biskup Ptolemaidu uznał więc, że nie ma żadnych nowych barbarzyńców, a jedynie wynajdują oni ciągle nowe nazwy i zmieniają swój wygląd zewnętrzny w celu zmylenia Rzymian. W rzeczywistości pozostają niezmienni. Tak więc zauważoną sprzeczność zachodzącą pomiędzy „ustaloną” liczbą ludów a znanymi autorom z historii biblijno-antycznej, jak i raz po raz odnotowywanymi im przez współczesnych określeniami, tłumaczono zmianą przez różne ludy swoich etnonimów, stosowaniem przez nie, względnie ich otoczenie, uznawanych za komunikatywne nazw. W kontekście powyższego A. Krawiec, nawiązując do spostrzeżeń K. Pomiana, w zгодzie z wyżej przytoczonym poglądem W. Pohla, skonstatował

przenoszenie terminologii geograficznej i związanej z nią etnonimii starożytnej na stosunki panujące w średniowieczu [...]

tamen rei huius auctores, qui posterius temporibus confortati etiam antiquorum gloriam propriam effecerunt et gentes nominibus exornarunt, ut eis sapiens esse videbatur [...]. J AJ I 121; Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, I 5 121,111; Mango 1997, 180. Pogląd ten w każdym bądź razie zdaje się anonsować rozpowszechnioną szeroko w późnym antyku i wczesnym średniowieczu, szczególnie w piśmiennictwie bizantyńskim, praktykę stosowania archaicznych etnonimów na określenie współczesnych ludów.

²⁹ *Oí* [scil. Ἀσιανοὶ καὶ Εὐρωπαῖοι βαρβάρου Παρθοῖ, Ἔται καὶ Μασσαγέται] δ' οὖν ἕτερα ἀντὶ τούτων ὀνόματα θέμενοι, ἕτεροι δὲ αὐτῶν καὶ τὰ πρόσωπα τέχνη παραποιήσαντες, ἵνα δὴ δοκοῖη γένος ἄλλο νέον τε καὶ ἀλλόκοτον ἐκφῶναι τῆς γῆς, δεδίττονται ὑμᾶς ἀντιδιαβαίνοντες, καὶ μισθὸν εἰρήνης ἀζιοῦσι πράττεσθαι [...], Synésios de Cyrène, *Eis tòn aútokrátora perì basileías*, 15.8, 113; *Synesios z Kyreny*, 488. Maenchen-Helfen 1978, 5; Wolfram 1985, 99; Pohl 1993, 242; Stang 1996, 21; Pohl 2002, 4, 333, przyp. 2; Wolfram 2003, 15, 19–20; Steinacher 2003, 78; Brather 2004, 143; Gießauf 2004, 19; Gießauf 2005, 258; Rouche 2011, 28. Zob. szerzej o Synezjuszu i jego dziele (*PERI BASILEIAS / DE REGNO*) oraz poglądach: Coster 1960, 290–312; Bregman 1982; Heather 1988, 152–172; Liebeschuetz 1990, 311, wg indeksu; Cameron, Long, Sherry 1993 [zwł. 103–142]; Dzielska 1996, 145–162 [zwł. 157–159].

uznać można za tendencję wynikającą

[...] z jednego z paradygmatów średniowiecznych wyobrażeń o świecie, jakim było odrzucenie możliwości wykształcenia się całkiem nowego etnosu, niewystępującego wcześniej pod inną nazwą, a przynajmniej niestanowiącego odłamu jakiegoś starożytnego ludu³⁰.

4. *Origo gentis* Węgrów w świetle stosowanej w źródłach terminologii

Także w przypadku Węgrów problem z umiejscowieniem tego etnosu w ramach znanych realiów, względnie ich identyfikacją, dał o sobie znać już niemal w momencie zetknięcia się z nimi przedstawiciele zachodniej części cywilizacji chrześcijańskiej, co znalazło wyraz w zachowanych tekstach³¹. Za najstarszą wzmiankę wymieniającą literalnie nazwę Madziarów w łacińskich źródłach historiograficznych uznawana jest informacja *ANNALES BERTINIANI* zamieszczona pod rokiem 862, głosząca³²: „wrogowie nieznani dawniej ludności [zamieszkującej państwo króla Ludwika], zwani Węgrami”³³. W podobnym duchu wypowiedział się piszący w początkach X w. w Trewirze Regino (ok. 840–915), były opat klasztoru w Prüm, podając w swojej kronice pod rokiem 889: *gens Hungarum* [sic] [...] *retro ante seculis ideo inaudita, quia nec nominata*³⁴. Słowa te za Ernstem Dümmlerem Reinhold Rau oddał w przekładzie na język niemiecki: „[...] Volk der Ungarn, das in den vorhergehenden Jahrhunderten deshalb unerhört ist, weil es nicht einmal genannt wird [...]”³⁵, a więc: „[...] lud Węgrów, o którym we

³⁰ Pomian 1968, 140–141; Krawiec 2009, 300–301 [cyt.]; Pomian 2009², 162–163; Krawiec 2010, 333–334.

³¹ W tym miejscu pomijamy problem stosowania w piśmiennictwie średniowiecznym w odniesieniu do Węgrów określeń w rodzaju *Avares* (*quod modo Ungarios vocamus*), *Hun(n)i* (*qui et Hungari*), *Agareni*, *Turci*, *Iudei*, *Parthi*, *Slawi*, *natio Sarmatica*). W problematykę tę wprowadza: Kellner 1997, 63–69; Csukovits 2015, 68–69; Csukovits 2018, 18–19. Zob. też literatura poniżej, w przyp. 37.

³² [...] *hostes antea illis populis* [Hludowici regis Germaniae] *inexpertis, qui Ungri vocantur. Annales Bertiniani*, 60; *Die Annales Bertiniani*, 115; *Szent Bertin Évkönyve*, 184; de Vajay 1968, 11, 13; Dąbrowska 1979, 160; Göckenjan 1996, 132; Kellner 1997, 13–14; Kristó 1998, 46; Bóna 2000, 13; Kristó, Makk 2001, 64; Kochanek 2004, 410; Gießauf 2006, 101.

³³ Na marginesie nadmienić należy, że co do wiarygodności tej zapiski pod względem poprawności chronologicznej wątpliwości wyraził Flórián Mátyás, uznając ją za rezultat późniejszej interpolacji, łącząc ją z wydarzeniami roku 915. Jako opartą na błędzie zapisu (*elírás*) określają ją też autorzy *Wprowadzenia do badania źródeł dotyczących węgierskiej prehistorii* (1988), przede wszystkim András Róna-Tas. Szabolcs de Vajay sądził, że zastosowana w *ROCZNIKACH Z SAINT BERTIN* forma *depopulantur* świadczy o powtarzających się najazdach węgierskich. Ta hipoteza jednak w świetle znanych do tej pory nauce danych źródłowych trudna jest do podtrzymania, chyba że uwzględnimy informację *ANNALES IUVAVENSES MAXIMI* o najazdach Węgrów i Kawarów (?) w 881 r., a wzmiankę przypisywaną arcybiskupowi Reims Hinkmarowi w *ANNALES BERTINIANI* (zob. powyżej) uzna się za zapisaną najwcześniej w roku 881, ale przed 882, gdy zmarł. Odmienne od dotychczasowych rozumienie powyższej zapiski zaproponował Jenő Ungváry, który odczytywał ją w ten sposób, że to ziemie zamieszkujących państwo Ludwika Niemca (ok. 805–876) Węgrów najebrane zostały przez jakiś nieznany im lud („olyan ellenség dúlja az ő országát [Lajos királyé], amelyek ezelőtt azon népek számára, akiket ungroknak neveznek, ismeretlen volt”). Mátyás 1898, 7–22; de Vajay 1968, 11; Hajdú, Kristó, Róna-Tas 1988, 179; Ungváry 1997, 441–446 [cyt. 446]; Róna-Tas 1998, 222; Németh 1999, 122.

³⁴ *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*, 131; Szűcs 1992b, 269.

³⁵ *Regino Chronik*, 283.

wcześniejszych stuleciach dlatego nie słyszano, ponieważ nie został nawet raz wymieniony [...]”, János Horváth (jr) w tłumaczeniu na język węgierski pisał zaś: „[...] a magyarok [...] népe, amelyről az azelőtti nemzedékek azért nem hallottak, mivel nevük sem volt [...]”³⁶, czyli „[...] lud Węgrów, o którym dawniejsze pokolenia dlatego nie słyszały, albowiem nie miał on nazwy [...]”. Zaproponowano więc dwojaki rozumienie słów Reginona: 1) Węgrów przed wiekami dlatego nie znano, że nawet jeden raz nie wymieniono ich nazwy, czyli inaczej mówiąc: żadne ze źródeł pisanych – dodajmy: dostępnych opatowi z Prüm – nie zawierało wzmianki ich dotyczącej oraz ani Regino, ani nikt z kręgu jego informatorów nie znał nazwy tego ludu; 2) dlatego o nich wcześniej nie słyszano, gdyż nie mieli oni własnego etnonimu, czyli – jak możemy wnioskować – Węgrzy nie stanowili wcześniej odrębnej jednostki etnicznej, określanej im tylko właściwą nazwą, czyli Madziarzy musieli wcześniej wchodzić w skład innych struktur politycznych, w konsekwencji właściwa im nazwa nie miała sposobności zostać uwieczniona.

Naszym zdaniem należy tu opowiedzieć się za pierwszym wariantem jako poprawniej przetłumaczonym. Warto przy tym przypomnieć, że wzmianki źródeł łacińskojęzycznych wymieniających Węgrów z nazwy były na tyle sporadyczne przed schyłkiem IX stulecia, zanim pojawili się w Kotlinie Karpackiej³⁷, że Regino mógł nic nie wiedzieć o Madziarach na podstawie dostępnych mu przekazów pisanych ani nie znać wcześniej ich nazwy.

Inny przedstawiciel środowiska monastycznego, zakonnik z kongregacji św. Germana, w liście z początków X w. skierowanym do biskupa Verdun twierdził wyraźnie, że skoro wcześniej nie znano etnonimu Węgrów, nie pojawiał się on w żadnych dziełach historycznych, to musieli oni ukrywać się dawniej pod inną nazwą³⁸. Autor informacji tej zajmuje więc stanowisko bliskie poglądom Józefa Flawiusza, św. Augustyna i Synezyjusza z Cyreny.

³⁶ *Regino Évkönyve*, 205. W tym samym duchu przełożył ten tekst Z. Kordé. *Regino*, 195.

³⁷ Zob. szerzej: Hóman 1917, *passim*; Hóman 1918, 65; Hóman 1938, *passim*; Hóman 2003², *passim*; Király 1986, 1382–1383; Király 1987, 162–180, 324–331; Király 1990, 221–225; Kristó 1996, 57–84; Király 1997a, 114–117, por. tamże, 112; Király 1997b, 94–127 [zwł. 111–114]. Zwrócić jednak należy uwagę, że zestawienie przygotowane przez P. Király (1987, 1997) nie bierze pod uwagę chronologii powstania przekazów źródłowych i łączących je związków filiacyjnych. Węgierski badacz skłonny był także pod imionami zachowanymi we wczesnośredniowiecznych nekrologach, dokumentach, listach i inskrypcjach, o brzmieniu *Hungarius*, *Hung(a)er*, *Ungarus*, *Unger(us)*, *Onger* itd. dostrzegać urobione od etnonimu (*H*)ung(a)ri imiona własne (*magyar személynevek*), mogące świadczyć o wcześniejszym zaznajomieniu się w łacińskiej Europie z Węgrami, nawet w początkach VIII w.

³⁸ Według odczytu tekstu dokonanego przez A. Németha [...] *qui* [Hungri] *numquam antea auditi sint, sed modo in novissimo temporum apparuerint*, oraz nieco dalej: *In nullis enim historiis huius monstiferæ nationis [Hungrorum] nomen scriptum invenitur [...]* *Cum igitur omnes regiones cognoverint et ad noticiam sequentium saeculorum scribendo transmiserint, cur hanc Hungrorum gentem solam praetermittere et aeterno silentio dampnantes nescire voluerunt? Potest dicere aliquis, aliud nomen huius gentis aliquando fuisse et temporis vetustate mutatum, sicut solent mutari urbium vel fluminum seu locorum nomina. [...]* *Sic ergo haec natio forte alterius nominis in historiis habetur et propter mutatum nomen, quae sit gens, non recognoscitur. A Dado verduni püspökhöz irt levél*, 124 [cyt.], 125–126 [cyt.], 131, przyp. 118. Por. edycje tekstu: *Der Brief des Remigius von Auxerre*, 18, 22–23; *Un témoin de la cranite de l'an 1000*, 231, 233–234; *Lettres attribuées à Remi d'Auxerre*, 50, 52–53. Jako autora listu wymieniano Remigiusza z Auxerre (ok. 841–908), Hrabana Maura (ok. 780–856)

W powyższy kontekst wpisuje się też wypowiedź arcybiskupa Cezarei Aretasa (zm. 932), który w mowie skierowanej do cesarza Leona VI Mądrego (866–912) datowanej na 902 r. stwierdził, że Bizantyjczycy nie znali Turków (Węgrów), dopóki ich nie wykorzystali³⁹.

Także Liudprand (ok. 920–przed 972), biskup Cremony, w *ANTAPODOSIS LIBRI VI* napisał w latach 958–962 o Madziarach, że niemal wszystkie ludy doświadczyły ich srogości, ci zaś wcześniej pozostawali im nieznani⁴⁰.

Podobnie Folquin, opat Lobbes, (965–990) w *GESTA ABBATUM LOBIENSIIUM* dał wyraz pogładowi, że Węgrzy, bliżej nieznanemu lud, wcześniej zostali przez mieszkańców chrześcijańskiej Europy poznani po wszczepionym i wrodzonym im barbarzyństwie niż pochodzeniu⁴¹. Do tego rodzaju poglądów zaliczyć należy też wzmiankę o Węgrach określającą ich jako *hostes novi*, czego przykładem jest zapis dotyczący najazdu na Lombardię w roku 900 uwieczniony w kronice Hermanna z Reichenau (1013–1054)⁴².

Powyższe unaocznia, że także Madziarzy schyłku IX i w stuleciu X dla niejednego autora jawili się jako *gens ignota*, co utrudniało tym samym zarówno umiejscowienie ich w ramach tzw. biblijnej tablicy ludów, jak i odczytanie przypisanej im do wypełnienia roli.

W odniesieniu do Węgrów stosowano także w niejednym źródle wczesnośredniowiecznym pojęcia zarówno *pagani*, w rozumieniu *gentiles, infideles* (poganie), jak i *barbari*, w średniowie-

i Reginona z Prüm. Zdaniem Andrása Németha wzmianka o zmianie etnonimu przez Węgrów jest pomysłem autora listu, ale jak wyżej zasygnalizowano, tego rodzaju poglądy pojawiały się jako konstatacja natury ogólnej już wcześniej. Zob. też: Csóka 1967, 336–337; Róna-Tas 1988, 107, przyp. 1; Németh 1999, 112–113; *A Dado verduni püspökhöz írt levél*, 134, przyp. 145; 140–143; Spychała 2002, 90, przyp. 2; 92, 108–114; Kochanek 2004, 410–411; Gießauf 2006, 113–115; Gießauf 2009, 86–87.

³⁹ *Τοῦρκοι τῶ λόγῳ, λαὸς ὃν οὐπω πρότερον τῆς χρείας ἐγνώκειμεν, τὴν πίστιν παρέξουσι. Arethas, Δημηγορία ἐπιτραπέζιος ὑπὸ παρουσίᾳ Λέοντος τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως*, 61, 23–24, 27; Arethas, [w:] *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 13; Arethas, tłum. Gy. Moravesik, [w:] *A honfoglalás korának írott forrásai*, 96.

⁴⁰ *Ungariorum gens, cuius omnes poene nationes experte sunt saevitiam [...] nobis omnibus tunc temporis habebatur ignota*. Powtórzył te słowa za nim niemal dosłownie Alberik z Trois-Fontaines (XIII¹ w.): *Sequitur Luithprandus: Ungarorum gens cuius omnes pene nationes experte sunt sevitiam, nobis omnibus tunc temporis habebatur ignota. Antapodosis*, I 5, 7–8; *Chronica Albrici monachi Trium Fontium*, 748, zob. też *tamże*, 659–660; Latzkovits 1934, 25–29. Por. błędny odczyt László Latzkovitsa, który nie zauważył, że wydawca tekstu Paul Scheffer-Boichorst przytoczył w tym miejscu tylko początek i koniec zapisu z kroniki Alberika zapożyczonego z dzieła Liudpranda. Zob. Latzkovits 1934, 26.

⁴¹ *Gens quaedam ripam insidet Danubii [...] Hungri [...] ante a nobis sunt insita sibi et naturali barbarie comperti, quam origine cogniti. Folcuini Gesta abbatum Lobiensium*, 25, 65.

⁴² *Ungarii hostes novi Italiam magna ex parte vastaverunt [...]. Herimanni Augiensis Chronicon*, 111. Wyrażenie *hostes novi* w odniesieniu do Węgrów może być szerzej lub wężej rozumiane, czy to z punktu widzenia Półwyspu Apenińskiego, czy też chrześcijaństwa zachodniego ok. 900 r. Sądzi się, że Hermann, pisząc z perspektywy upływu ok. 150 lat od opisywanych wydarzeń, oprzeć się musiał na jakichś starszych przekazach. Jak wykazały dotychczasowe badania, korzystał on przy opisie wypadków przełomu IX i X stulecia m.in. z wcześniej powstałych roczników czy zaginionej kroniki szwabskiej (*SCHWÄBISCHE WELTCHRONIK*). G.H. Pertz wśród wykorzystanych przez niego źródeł wymieniał kronikę Reginona z Prüm. Stanowisko to za problematyczne uznali H. Bresslau, W. Wattenbach i F.-J. Schmale. *Herimanni Augiensis Chronicon*, 68, 69; Wattenbach 1894, 46; Schmale 1974, 146; Robinson 1980, 84–88, 129; Schmale 2010, 1086–1087; Lehner 2010, 780; Deutinger 2016, 82–85.

czu także w znaczeniu *infideles*, *pagani*, *gentiles*⁴³, a niekiedy określano ich jako *homines exter(n)a natione*⁴⁴, czyli „ludzie obcego pochodzenia”⁴⁵, ale tylko przy opisach wypadków do około 955 r. Określenia te stanowią niejako najogólniejszą wskazówkę genetyczną umieszczającą Madziarów poza światem chrześcijan i cywilizacji łacińskiej. Nawet zamieszczenie przy terminach *pagani*, *barbari* etnonimu (*Hung(a)ri*) nie zmienia sądu o pochodzeniu Węgrów. Wciąż pozostają oni obcy i wrodzy, pochodzą spoza granic chrześcijańskiego świata. Termin (*Hung(a)ri*) jako nowy etnonim, a przynajmniej wcześniej nieznan, nie był początkowo „obciążony” określonym zakresem semantycznym⁴⁶.

5. Topogeneza Węgrów w świetle przekazów źródeł łacińskojęzycznych poprzedzających powstanie *HISTORII* archidiakona Tomasza

Oprócz wzmianek pozwalających klasyfikować Węgrów jako *gens ignota / exter(n)a* czy wręcz określających ich jako *pagani* i *barbari*, dość wcześnie pojawiły się próby identyfikacji Madziarów, a jedną z najprostszych było stosowanie w odniesieniu do nich nazw znanych z przeszłości. Już w początkach X stulecia piszący w Trewirze Regino powiązał Węgrów ze Scytią⁴⁷. Pogląd ten trafił z dzieła Reginona do innych źródeł⁴⁸, także do kronik węgierskich.

⁴³ Zob. też: Csukovits 2015, 69; Csukovits 2018, 19.

⁴⁴ Wzmianki o Węgrach kryjących się pod pojęciem *pagani*, niekiedy współwystępującym z nazwą (*Hung(a)ri*), pojawiają się przykładowo na kartach: *Catalogus abbatum Fuldensium*, 273; *Ex Hartmanni Vita S. Wiboradae*, 454; *Annales S. Emmerammi Ratisponensis minores*, 94; *Ex Vita S. Gudilae auctore Huberto*, 1202; *Catalogi abbatum Nonantulanorum*, 572; *Ex Rodulfi Glabri Historiarum libris V*, I 5, 58–59; *Antapodosis*, II 11, 40. Madziarzy określani jako *barbari* pojawiają się, niekiedy także w towarzystwie nazw (*Hung(a)ri*), względnie *Huni*, m.in. w: *Ex Miraculis S. Foillani auctore Hillino cantore Fossensi*, 925; *Vita Lietberti episcopi Camaracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis*, 31, 854; *Sigeberti Gemblacensis Chronographia*, 345; *Mag. Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum*, III 31, 347; *Adam von Bremen. Hamburgische Kirchengeschichte*, III 32, 174; *Gotifredi Viterbiensis opera (Pantheon)*, XXIII 20, 234; *Historia episcoporum Pataviensium et ducum Bavariae*, 618; *Notae de episcopis Pataviensibus Cremifanenses*, 624; *Gesta Friderici I imperatoris*, I 33, 192; *Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monachi Novi Monasterii Hoiensis interpolata*, 752.

⁴⁵ Plezia 1958, s.v. *barbarus*; Kurzová, i in. 1979, s.v. *barbarus*; Harmatta 1987, s.v. *barbarus*; Jüthner 1950, 1173–1176; Speyer, Opelt 1967, 251–290; Dauge 1981, *passim*; Vismara 1999, 1434–1436. Zob. też: van Acker 1965, 125–140 [zwł. 131–132]; Jones 1971, 376–407; Chauvot 1998, zwł. 208–209, 469–476; Fraesdorff 2005, 187–200, 274–275, 278–284, 326.

⁴⁶ M.V. Bibikov (1985) skonstatował w odniesieniu do endoetnonimów występujących w piśmiennictwie bizantyjskim: „Endoetnonimy pojawiają się w tekstach jako terminy obce” („Die Selbstbenennungen erscheinen in den Texten als ‚Fremdwort’”), uznając tym samym, że nie niosą one ze sobą dla odbiorcy żadnego czytelnego komunikatu. Bibikov 1980, 30–31, 34. Bibikov 1985, 69 [cyt.].

⁴⁷ Według byłego opata klasztoru w Prüm „Roku 888 od narodzin pańskich lud Węgrów [...] z królestw scytyjskich i z błot, które Don wylewając z brzegów na niezmierzone przestrzenie rozciąga, wyruszył”. (*Anno dominicae incarnationis DCCCLXXXVIII gens Hungaricum [sic] [...] a Scythicis regnis et a paludibus, quas Thanais sua refusione in immensum porrigit, egressa est*). *Reginonis abbatiss Prumiensis Chronicon*, 131; *Regino Chronik*, 282–283.

⁴⁸ Za kroniką Reginona informację tę powtarzają sięgająca 903 r. kontynuacja *ANNALES METTENSES* (tzw. *ANNALES METTENSES POSTERIORES*) i *ANNALISTA SAXO* (ok. 1140). Ślady bezpośredniej czy pośredniej znajomości kroniki opata z Prüm widoczne są w szeregu innych źródeł, jednak z całego opisu Scytii zachowały się w nich jedynie wzmianki w rodzaju *Ungari ex Scythia egressi*, czy *gens Ungarorum ex Scythia egressa*. Ich

Połączenie topogenezy Węgrów ze Scytią miało znaleźć swoje miejsce w niezachowanym prażródle kronik węgierskich, a pojawia się następnie m.in. tak w *GESTA HUNGARORUM* owianego tajemnicą notariusza króla Béli, jak i noszącym analogiczny w literaturze przedmiotu tytuł dzieła Szymona z Kézy oraz późniejszym dziejopisarstwie opartym głównie o przekaz tekstu znanego jako *CHRONICI HUNGARICI COMPOSITIO SAECULI XIV* (dalej: *COMPOSITIO*), gdzie nazwa Scytii stanowiła ekwiwalent, względnie zawierała w sobie treść kryjącą się pod osadzonymi na gruncie języka węgierskiego pojęciami *Dentumoger / Mogeria / Magoria* nawiązującymi ewidentnie do endoetnonimu *magyar*. Już we wskazanych anonimowych *gesta*, podobnie jak w części kronik należących do *COMPOSITIO*, powiązanych z rodziną przekazów *CHRONICON PICTUM*, połączono – wyraźnie w nawiązaniu do nauk Izydora z Sewilli – wywodzonych ze Scytii Madziarów z Magogiem, synem Jafeta, władcą Scytii (*Magog – Moger(ii) / Magor*)⁴⁹. I tak notariusz króla Béli w prologu swojego dzieła pisał o zamiarze, jaki mu przyświecał, czyli napisaniu

[...] jak to siedmiu dostojników, którzy zwą się Hetumoger [Hét magyar], opuściło krainę scytyjską [...] albo dlacego szczep, który wyszedł z ziemi scytyjskiej w obcych językach nazywany jest Hungarii [Węgrami], a w swoim ojczystym Mogerii [Madziarami] (tłum. A. Kulbicka, K. Pawłowski, G. Wodzinowska-Taklińska)

oraz:

[...] Scytia [...], która zwie się Dentumoger [Dentümogyer] [...] I tak pierwszym królem Scytii był Magog, syna Jafeta, a lud ten wziął nazwę Moger [Madziar] od króla Magoga (tłum. A. Kulbicka, K. Pawłowski, G. Wodzinowska-Taklińska),

autorów zadowalała widocznie sama nazwa Scytii, krainy leżącej na północnym-wschodzie znanej ekumeny, kolebki nomadów-barbarzyńców (o postrzeganiu Scytii i „Scytów”, zob. w dalszych częściach niniejszego studium). Przykładowo wzmianki tego rodzaju, w okresie przed powstaniem *HISTORII*, zachowały się w *ANNALES ALTAHENSES MAIORES* (XI w.), *CHRONICA SIVE HISTORIA DE DUABUS CIVITATIBUS* i *GESTA FREDERICI I IMPERATORIS* Ottona z Freising (zm. 1158), od którego przejął je Godfryd z Viterbo (1125–ok. 1202) w *PANTHEON*. Z dzieła kapelana cesarskiego zaczerpnięta została przez anonimowego autora pracy zwanej *CHRONICON VETUS EX LIBRIS PANTHEON EXCERPTUM* (XIII¹ w.), a z prac Ottona z Freising trafiła do dzieła Alberyka z Trois-Fontaines (*CHRONICA*). *Autoris anonymi qui tempore Friderici II. imp. vixit, Chronicon vetus*, 11; *Gotifredi Viterbiensis opera. Pantheon*, XXIII 24, 230; *Annales Altahenses maiores*, 6; *Otonis episcopi Frisingensis Chronica*, VI 10, 271; *Annales sancti Trudperti*, 287; *Chronica Albrici monachi Trium Fontium a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata*, 748; *Annales rerum Francicarum*, 324; *Die Reichschronik des Annalista Saxo*, 111; *Die Taten Friedrichs oder richtiger Cronica*, I 33, 192; Kochanek 2004, 410; Gieβauf 2004, 28–29; Gieβauf 2006, 124.

⁴⁹ Odnośnie pojęć *Dentumoger / Mogeria / Magoria*, zob. Benkő i in. 1967, 816–817; Kristó, Makk, Szegfű 1973, 10, 33; Benkő i in. 1994, 923–924; Márton 1994, 166. Por. Kristó, Szegfű 1994, 429. Szerzej o „scytyjskiej” proajczyźnie Węgrów i wpływie tekstu Reginona w tym względzie na piśmiennictwo europejskiego średniowiecza i dziejopisarstwo węgierskie, zob. Gieβauf 2004, 27; Kochanek 2004, 415–419; Gieβauf 2005, 263–265; Gieβauf 2006, 117–125; Spychała 2011, 28–30, przyp. 34, gdzie zamieszczono wykaz starszej literatury przedmiotu, z którego na szczególną uwagę zasługują prace Józsefa Deér’a i Gy. Kristó; Csukovits 2015, 68–69; Csukovits 2018, 18.

a nieco dalej informował: „[...] lud, który wyruszył z kraju Scytii, zwie się Hungari [Węgrami]” (tłum. A. Kulbicka, K. Pawłowski, G. Wodzinowska-Taklińska)⁵⁰. Także autorzy *GESTA HUNGARORUM* kapelana króla Władysława IV Kumańczyka (1272–1290) i przekazów zaliczanych do *COMPOSITIO* łączą topogenezę Madziarów ze Scytią, w skład której w ich pojęciu wchodziła m.in. kraina zwana *Mogoria / Magoria*, a teksty zaliczane do rodziny *CHRONICON PICTUM* zawierają także wzmiankę: „[...] Węgrzy pochodzą od Magora, syna Jafeta [...] oraz [...] Magor i Hunor, od których Madziarzy i Hunowie są zwani”⁵¹. Jeszcze w końcu XV stulecia Jan Thuróczy (ok. 1435–1488/1489) wykorzystujący m.in. XIV-wieczne kroniki węgierskie wspominał w swojej *CHRONICA HUNGARORUM*, w dedykacji skierowanej do sędziego krajowego Tomasza Drągi (zm. 1490), że nieraz przyszło im się spierać w kwestii odległych dziejów Węgrów, a szczególnie ich topogenezy. W celu rozwiązania nurtujących ich wątpliwości obaj zdecydowali się przejrzeć dawne dzieła historyczne. Stwierdzili, że wśród autorów zajmujących się Scytią, krainą w której Węgrzy po raz pierwszy się pojawili, nie ma zgody co do jej opisu; jedne informacje pomijano, inne uwypuklano i interpretowano odmiennie⁵². W ślad za przekazem kodeksu należącego do *CHRONICON PICTUM* także Jan Thuróczy wywodził Węgrów od Magora, a Hunów od Hunora, bohaterów eponimicznych, łącząc przy tym Węgrów z Magogiem, synem Jafeta⁵³.

Podkreślić należy, że termin nawiązujący do endoetnomu *magyar* poza przekazami źródeł proveniencji węgierskiej⁵⁴ i źródłami z nimi filiacyjnie powiązanymi pojawia się w strefie

⁵⁰ [...] *qualiter septem principales persone, que Hetumoger vocantur, de terra Scithica descenderunt [...] quare populus de terra Scithica egressus per ydioma alienigenarum Hungarii et in sua lingua Mogerii vocantur [...] (prolog); Scithia [...] terra est, que Dentumoger dicitur [...]. Et primus rex Scithie fuit Magog filius Iaphet, et gens illa a Magog rege vocata est Moger (rozdz. 1); [...] populus de terra Scithica egressus Hungari vocantur (rozdz. 2). Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars, prolog, 28; 1, 32; 2, 36, zob. też tamże, 5, 38; 7, 42; P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum, prolog, 33; 1, 34; 2, 37, zob. też tamże, 5, 39; 7, 41; Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum, prolog, 27; 1, 29, 31; 2, 37, zob. też tamże, 5, 41; 7, 49.*

⁵¹ [...] *Hungari descenderunt a Magor, filio Iaphet [...] (rozdz. 4) oraz [...] Magor et Hunor, a quo Magari et Huni sunt nominati (rozdz. 4). Simonis de Keza Gesta Hungarorum, 4, 249; 6, 145–146; 7, 147; 8, 148; Simonis de Kéza Gesta Hungarorum. Simon of Kéza / The Deeds of the Hungarians, 6, 18–22; 7, 24; 8, 30; Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, 2, 243; 4, 249; 6, 252–253; Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto saec. XV 2018, 2, 6; 4, 12; 6, 18.*

⁵² *Dum rebus Hungarice nationis de primevis deque parte mundi, que Hungaros [...] germinavit [...] variis utamur sententiis, experiendi tandem gratia placuit dudum super his rebus contextas revolvere historias. Quas equidem dum diligenti lectione perlustravimus, multa in eisdem de parte mundi Scitica, unde et Hungari emersisse perhibentur, aut obmissa aut neglecta seorsumque aliorum autorum a positionibus conscripta apparebant. Johannes de Thurocz, <1>, 15.*

⁵³ [...] *Hunor, alter vero Magor denominati extitissent, ex quibus tandem universi Huni sive Hungari ipsorum generationis recepissent propaginem [...] ut Sacra Scriptura et sancti doctores dicunt, Hungari descenderunt a Magog filio Iaphet, qui [...] genuit Hunor et Magor suradictos, a quibus Huni et Magyari generati et nominati fuissent. Johannes de Thurocz, <4>, 20.* Podobnie jak w tekstach kodeksów zaliczanych do *COMPOSITIO*, także w kronice Jana Thuróczy’ego pojawia się *Magaria* jako kraina scytyjska. *Johannes de Thurocz, <7>, 26.*

⁵⁴ Funkcjonowanie tego terminu potwierdzone jest w materiale toponomastycznym, zachowanym w węgierskich dokumentach. Kristó, Makk, Szegfű 1973, 10–11. Gy. Kristó i László Szegfű wskazali też, że nazwa

oddziaływania kultury i języka łacińskiego w wiekach średnich jedynie w nazwie *Mageria* u archidiacona Tomasza. Poza kręgiem cywilizacji łacińskiej jego znajomość poświadczona jest w *DE ADMINISTRANDO IMPERIO* Konstantyna Porfirogenety (905–959) w charakterze nazwy jednostki plemiennej⁵⁵ oraz w przekazach źródeł orientalnych⁵⁶ i okazjonalnie w piśmiennictwie Słowian⁵⁷.

Słusznie skonstruował István Vásáry, że Regino, zarysowując opis praojczyzny Węgrów, stworzył „The Magic Box: Scythia”⁵⁸. Podkreślić jednak należy, że pomimo powiązania topogenezy Węgrów ze Scywią pojawiający się w kronikach węgierskich termin *Scythae*, *Scit(h)ici* odnosi się przede wszystkim do mieszkańców Scytii w bardzo ogólnym znaczeniu, niedającym się zaklasyfikować jako posiadające etniczny charakter. Spośród nich dopiero wyłonili się Węgrzy i spokrewnieni czy wręcz utożsamiani z nimi Hunowie⁵⁹.

Magerorzag (*Magyarország*) w odniesieniu do naddunajskich Węgiei pojawia się tylko w źródłach proveniencji węgierskiej. Kristó, Szegfű 1994, 429. Zob. też powyżej przyp. 5.

⁵⁵ *Constantine Porphyrogenitus* 40, 174; *Biborbanszületett Konstantinos*, 40, 46.

⁵⁶ Lewicki 1978, 35–41; Levickij 1978, 56–60; Czeglédy 1985, 61–63; Elter 1997, 99–103; Nyitrai 1997, 105–110.

⁵⁷ Péter Király zwrócił uwagę na tekst z XIV w. znany jako *POVEST O LATYNECH*, w którym poświadczono, że „[...] Węgrzy sami zwą się Madziarami” („[...] Ougri, iże sami naricajustę Magerë”). Király 1996, 117; Király 1997b, 110–111 [cyt. 110].

⁵⁸ Vásáry 1988, 223–226 [cyt. 223]; Gießauf 2004, 27–28; Gießauf 2006, 123. Spostrzeżenie I. Vásáry’ego nasuwa na myśl wzmiankę o Skandynawii określonej jako „matecznik ludów” (*officina gentium, vagina nationum*) zachowaną w *DE ORIGINE ACTIBUSQUE GETARUM* (4.25) Jordanesa (ok. 500–570), która wraz z współbrzmiającym określeniem użytym w *HISTORIA GOTHORUM* przez czerpiącego z *GETICA* Eneasza Sylwiusza Piccolominiego (1405–1464) stały się źródłem dla powiązanego przez Antonio Bonfiniego (1427/34–1502) w *RERUM UNGARICARUM DECADES* (I 3) określenia „najzasobniejszy w ludy matecznik” (*fecundissima gentium officina*), odnoszącego się tym razem do Scytii, obejmującej jednak swoim zasięgiem Skandynawię. *Aeneae Sylvii Historia Gothorum*, 2, 1; *De origine actibusque Getarum*, 4 25, 60; Antonius de Bonfinis, I 3, 4.

⁵⁹ Zob. SRH 1, 543 – według indeksu; 2, 672 – według indeksu; *Johannes de Thurocz*, 324 – według indeksu. Także w okresie późniejszym Henryk z Mügelu (XIV w.) wykorzystujący tekst zaliczany do *COMPOSITIO*, wzmiankując o Węgrach w *CHRONICON RHYTHMICUM*, określa ich jako *gens Scitica*; nie nazywa więc Scytami, a jedynie zalicza do ludów scytyjskich. Również piszący sto lat później Eneaszy Sylwiusz Piccolomini używa w odniesieniu do Madziarów w pracy *DE EUROPA* terminu *genus Scytharum*, przy czym wie on, iż: *Hungari Scythiam egressi* [sunt]. Piotr Ransano (1428–1492) w *EPITHOMA RERUM HUNGARARUM*, pisząc o zajęciu przez Węgrów Pannonii, stwierdza, że na nowo została ona poddana władzy ludu Sarmatów lub Scytów, po czym zaraz dodaje, że krainę tę zajęła część Scytów zwana Węgrami ([altera pars] *Scytharum, qui Hungari appellati sunt*). *Pii II. Pon. M. Asiae Europaeque elegantis. descriptio...*, 29, 70; *Chronicon rhythmicum Henrici de Mügelu*, 23, 252; 26, 253; *Enee Sylvii Piccolominei postea Pii PP. II De Europa*, 28; *Petrus Ransanus. Epithoma rerum Hungararum*, VII, 95; Borst 1958, 539; Borst 1959, 664. Zauważyć jednak należy, że zdaniem Mathilde Uhlirz w *LIBELLUS DE RATIONALI ET RATIONE UTI* i w listach (997/998) Gerberta z Aurillac (ok. 950–1003), a więc w przekazach powstałych poza środowiskiem węgierskim, pojawiają się wzmianki o wchodzących w związki z cesarstwem Scytach (*Scythae*), pod którym to pojęciem skłonna była dostrzegać Madziarów, z czym zgodził się Gerard Labuda. Z kolei Julien Havet, Percy Ernst Schramm, Piotr Bogdanowicz, Karol Maleczyński, Henryk Łowmiański określenia te łączyli ze Słowianami czy wężziej – Słowianami połabskimi. *Lettres de Gerbert* (983–997), 232, przyp. 1; 233, przyp. 1; 237, przyp. 6; Schramm 1926, 87–122 [zwł. 108, 118, 119]; Uhlirz 1951, 411–415; Uhlirz, Uhlirz 1954, 248, 271; Uhlirz 1957, 43, 184–187, 189; Labuda 1957, 228; Bogdanowicz 1962, 150; Maleczyński 1970, 59–69; Łowmiański 1975, 117; Łowmiański 1986, 36. Na uwagę zasługuje jeszcze relacja Antonia Bonfiniego (*RERUM UNGARICARUM DECADES IX* 60–62), w świetle której za wyborem kandydatury Władysława II Jagiellończyka (1456–1516) na króla Węgiei przemawiały względy natury „genealogicznej”, albowiem zarówno Gelon, od którego – jak podnosił – pochodzili mieli Sarmaci, a wśród nich Polacy, jak i Scyta, od którego wywodzono Scytów, spośród których język

Zauważyć należy, że archidiakon Tomasz w kontekście wzmianki o Massagetach w odniesieniu do opartego na gruncie języka węgierskiego terminu *Mageria*, oznaczającego praojczyzną Węgrów, używa czasu terażniejszego w stronie biernej (*nuncupatur*), podobnie jak w stosunku do wzmianki o związkach Attyli z Pannonią (*dicitur*), a więc w zgodzie z współcześnie mu odnotowanymi informacjami zachowanych XIII-wiecznych kronik węgierskich, które – jak to wyżej zasygnalizowaliśmy – znane musiały być skupionym wokół dworu królewskiego elitom państwa węgierskiego, zapewne informatorom dziejopisa. Zastosowanie przedstawionych tu terminów może wskazywać na oralne źródło wiedzy Tomasza.

Termin *Mageria* może też odpowiadać treści kryjącej się w źródłach końca XII, a szczególnie XIII w. pod łacińskim pojęciem utrwalonym w dziele kapelana i notariusza cesarskiego Godfryda z Viterbo *MEMORIA SECULORUM* jako „dawne królestwo Węgrów” (*antiquum regnum Ungarorum*) i „dawne Węgry” (*Ungaria vetus*) czy występującej w relacji z pierwszej podróży dominikanina Juliana spisanej przez brata Ryszarda nazwie *Ungaria maior* pojawiającej się potem szerzej w piśmiennictwie epoki jako *Magna (H)ungaria*⁶⁰. Na tego rodzaju rozumienie tych nazw wskazali wcześniej I. Vásáry i R. Grzesik, uznając, że średniowieczne źródła pierwotną ojczyznę Węgrów określają mianem *Ungaria* lub *Mogeria*⁶¹, a więc terminami nawiązującymi do egzo- i endoetnonimu Węgrów. Zastosowanie we wskazanych zwrotach terminów *antiquum*, *vetus*, *maior*, *magna* służyć miało w praktyce odróżnieniu współczesnych Węgiei, czy jak pisał Godfryd z Viterbo, „nowych” od „dawnych”, leżących na wschodzie, których nazwę oddano zgodnie z jej rozpowszechnionymi, a przez to komunikatywnymi formami nawiązującymi do egzoetnonimu, występującymi w ówczesnym piśmiennictwie⁶². Co więcej, wspomniany kapelan i notariusz cesarski zapisał

i obyczaje scytyjskie – jak informował w innych partiach swojego dzieła – kultywowali Węgrzy, byli synami Herkulesa, braćmi. Antonius de Bonfinis, I 128, 9; Antonius de Bonfinis, VII 4, 128; VII 84, 135; VII 91, 135; VIII 259, 167; IX 60–62, 174; IX 116, 179.

⁶⁰ *Gotifredi Viterbiensis opera. Memoria seculorum*, Introductio 10, 102; Introductio 11, 104; *Relatio fratris Ricardi*, 535; *Drei Texte*, 151. W polskim przekładzie tej relacji zwrot *Ungaria maior* przetłumaczono niezbyt szczęśliwie jako *Wielkie Węgry*. Zob. *Dwa teksty do historii Węgiei i Tatarów*, 289. Szerzej o postrzeganiu węgierskiej kolebki: Vásáry 1988, 212–242; Zimonyi 1994, 422–423, wraz z odesłaniem do starszej literatury przedmiotu. Zob. też powyżej przyp. 54.

⁶¹ I. Vásáry wprost skonstatował: „To samo terytorium mogło mieć różne nazwy, np. «Scythia» i «Magna Hungaria» to dwie nazwy tej samej węgierskiej praojczyzny („The same territory may have had different names, e.g. ‘Scythia’ and ‘Magna Hungaria’ are two names for the same Hungarian original homeland”). Vásáry 1988, 222; Grzesik 1999, 57.

⁶² W zasadzie sam Godfryd w *Memoria seculorum* podkreśla: „Czytamy, że są dwa królestwa Węgiei, jedno starożytne przy Błotach Meockich, na pograniczu Azji i Europy, i drugie jakby nowe w Pannonii pochodzące od pierwszego królestwa, tę Pannonię niektórzy nazywają nowymi Węgiei” (*Ungarorum regna duo esse legimus, unum antiquum apud Meotidas paludes in finibus Asiae et Europe, et alterum quasi novum a primo regno in Pannonia derivatur, quam Pannoniam nonnulli novam Ungariam vocant*). *Gotifredi Viterbiensis opera. Memoria seculorum*, Introductio 10, 102. Przy czym w pracy nazywanej *PANTHEON*, w harmonii z powyższym

w innym swoim dziele (*PANTHEON*): *regnum Scitarum et Avarum, id est Ungarorum priorum*, dokonując tym samym identyfikacji królestwa Scytów (i Awarów) z królestwem dawnych Węgrów!⁶³

Wykaz skrótów⁶⁴:

AUWr	– Acta Universitatis Wratislaviensis
BSMaeRAe	– Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum
ÉT	– Élet és Tudomány
CEMT	– Central European Medieval Texts
CEMT. Subsidia	– Central European Medieval Texts. Subsidia
ÉT	– Élet és Tudomány
FGM	– Forschungen zur Geschichte des Mittelalters
HSSz	– A honfoglalásról sok szemmel
KMTL	– Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század), gfw. red. Gy. Kristó, red. P. Engel, F. Makk, Budapest 1994
MÓK	– Magyar Őstörténeti Könyvtár
MNy	– Magyar Nyelv
NyÉ	– Nyelvtudományi Értekezések:
NyK	– Nyelvtudományi Közlemények
ÖAWPhHistKIDsch	– Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften
SRH	– Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum

stwierdził: *Avares, id est Ungari Pannonii*, odróżniając tym samym dawnych Węgrów i ich siedziby od Węgrów mu współczesnych, a więc osiadłych w dorzeczu środkowego Dunaju. *Gotifredi Viterbiensis opera. Pantheon*, 16, 186.

⁶³ *Gotifredi Viterbiensis opera. Memoria seculorum*, proemium, 134. W relacji z podróży dominikanina Juliana na wschód brat Ryszard użył nie tylko określenia *Ungaria maior*, odpowiadającego terminowi *Ungaria vetus* użytemu przez Godfryda, ale i analogicznego jak Godfryd zwrotu odnoszącego się do dawnych Węgrów, przodków Węgrów (*priores Ungari*). Ponadto, jak wyżej wskazano, Godfryd poświadcza, że Pannonię niektórzy zwą nowymi Węgrami, a Ryszard podkreśla, że ziemię zajęłą przez Węgrów teraz nazywa się Węgrami ([...] *venerunt in terram, que nunc Ungaria dicitur* [...]). *Relatio fratris Ricardi*, 535, por. tamże spostrzeżenie J. Deéra, 535, przyp. 2; *Drei Texte*, 151; *Dwa teksty do historii Węgier i Tatarów*, 289. Identyfikacja osoby autora relacji, brata Ryszarda, z imiennikiem, szambelanem (*camerarius imperialis aulae*) Fryderyka II Hohenstaufy (1194–1250), nie znalazła wśród badaczy akceptacji. Także określenie przez Heinricha Dörrie Ryszarda ze względu na rozpowszechnione rozumienie użytego przez niego zwrotu *gesta Ungarorum* jako odnoszącego się do zaginionego zabytku węgierskiej historiografii jest oparte na dość mizernej przesłance. Termin *gesta* bowiem niekoniecznie odczytywać należy jako nawiązujący do zaginionego zabytku węgierskiej historiografii, a można go rozumieć literalnie jako relacja o wydarzeniach, czynach, dokonaniach Węgrów. Sinor 1952, 590, 601; *Drei Texte*, 132, 133–134; *Bericht des frater Riccardus*, 69; Veszprémy, 1999, 786.

⁶⁴ Wykaz ten nie obejmuje skrótów objaśnionych w *L'Année Philologique* i *Lexikon des Mittelalters*.

SHung	– Studia Hungarica
SzKK	– Szegedi Középkortörténeti Könyvtár
TSz	– Történeti Szemle

Bibliografia:

Edycje źródłowe i przekłady tekstów źródłowych:

Adam von Bremen, *Hamburgische Kirchengeschichte*, wyd. B. Schmeidler (=MGH SrG (in us. schol.) II), Hannoverae–Lipsiae 1917.

Aeneae Sylvii Historia Gothorum, [w:] *Biga librorum rariorum, quorum I. Chorographia Austriae, W. Lazii. II. Historia Gothica, Aen. Sylvii, hucusque inedita, et inter ejus scripta nunquam commemorata*, wyd. R. Duellius, Francofurti et Lipsiae 1730, II.

Annales Altahenses maiores, wyd. W.D. Giesebrecht, E.L.B. ab Oefele, Hannoverae 1891 (=MGH SrG (in us. schol.)).

Annales Bertiniani, wyd. G. Waitz, Hannoverae 1883 (=MGH SrG (in us. schol.) V).

Die Annales Bertiniani, [w:] *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte, 2: Jahrbücher von St. Bertin, Jahrbücher von St. Vaast, Xantener Jahrbücher*, wyd. R. Rau, Berlin 1960 (=AuszQ VI), 11–287.

Annales rerum Francicarum ab Anno Christi DCLXXXVII usque ad annum DCCCCIV, in Monasterio Sancti Arnulfi Metensis scripti, [w:] *Historiae Francorum scriptores...*, III, wyd. F. Duchesne, Lutetiae Parisiorum 1641, 262–333.

Annales S. Emmerammi Ratisponensis minores, [w:] MGH SS, I, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1826, 93–94.

Annales S. Trudperti, [w:] MGH SS, XVII, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1861, 285–294.

Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum, tłum. A. Kulbicka, K. Pawłowski, G. Wodzinowska-Taklińska, wstęp i przypisy R. Grzesik, Kraków 2006.

Antapodosis, [w:] *Liudprandi Cremonensis Antapodosis. Homelia paschalis. Historia Ottonis. Relatio de legatione Constantinopolitana*, wyd. P. Chiesa, Turnholti 1998 (=„CChrCM” CLVI), 1–150.

Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, wyd. I. Fógel, B. Iványi, L. Juhász, I: *Decas 1*, Lipsiae 1936 (=BSMaeRAe. „Saeculum XV”).

Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, wyd. I. Fógel, B. Iványi, L. Juhász, III: *Decas 3*, Lipsiae 1936 (=BSMaeRAe „Saeculum XV”).

Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, wyd. I. Fógel, B. Iványi, L. Juhász, IV.1: *Decas 4 et dimidia 5*, Lipsiae 1941 (=BSMaeRAe „Saeculum XV”).

- Arethas, [w:] *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai / Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendendum*, wyd. Gy. Moravcsik, Budapest 1988, 13.
- Arethas, tłum. Gy. Moravcsik, [w:] *A honfoglalás korának írott forrásai*, wyd. Gy. Kristó, przy współpracy T. Olajos, I.H. Tóth, I. Zimonyi, Szeged 1995 (=SzKK VII), 96.
- Arethas, *Δημηγορία ἐπιτραπέζιος ὑπὸ παρουσίας Λέοντος τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως*, [w:] *Arethae archiepiscopi Caesariensis Scripta minora*, II, wyd. L.G. Westerink, Leipzig 1972, 61, 23–30.
- Autoris anonymi qui tempore Friderici II. imp. vixit, Chronicon vetus, ex libris Pentheon excerptum...*, [w:] *Scriptores rerum Germanicarum, praecipue Saxonicarum...*, wyd. J.B. Menckenius, I, Lipsiae 1728, 1–36.
- Bericht des frater Riccardus: Über die Entdeckung Groß-Ungarn zur Zeit Papst Gregor IX*, [w:] *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250*, tłum. wprowadzenie i objaśnienia H. Göckenjan, J.S. Sweeney, Graz–Wien–Köln 1985 (=„Ungarns Geschichtsschreiber” III), 67–91.
- Bíborbanszületett Konstantinos – Constantinus Porphyrogenitus*, [w:] *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai / Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendendum*, wyd. i tłum. G. Moravcsik, Budapest 1988, 30–51.
- Der Brief des Remigius von Auxerre um 900 über die Ungarn*, wyd. K.J. Heilig, „A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve” 3 (1933), 7–30.
- Catalogi abbatum Nonantulanorum*, [w:] MGH SRL I, wyd. G. Waitz, Hannoverae 1878, 570–573.
- Catalogus abbatum Fuldensium*, wyd. G. Waitz, [w:] MGH SS, XIII, wyd. G. Waitz, Hannoverae 1881, 272–274.
- Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monachi Novi Monasterii Hoiensis interpolata*, wyd. P. Scheffer–Boichorst, [w:] MGH SS, XXIII, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1874, 631–950.
- Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto saec. XV / Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth–Century Illuminated Codex*, wyd. i tłum. J.M. Bak, L. Veszprémy, wstęp N. Kersken, Budapest–New York 2018 (=CEMT IX).
- Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, wyd. A. Domanovszky, [w:] SRH, I, 217–505.
- Chronicon rhythmicum Henrici de Mügeln*, wyd. A. Domanovszky, [w:] SRH, II, 225–272.

- Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*, wyd. Gy. Moravcsik, tłum. R.J.H. Jenkins, Washington, DC 1967.
- A Dado verduni püspökhöz irt levél*, wyd. A. Németh, [w:] *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*, red. A. Róna-Tas (=MÖK XVI), Budapest 2001, 113–155, +6 (facsimile).
- De origine actibusque Getarum*, [w:] *Iordanis Romana et Getica*, wyd. Th. Mommsen (=MGH AA V.1), Berolini 1882.
- Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*, oprac. H. Dörrie, Göttingen 1956 (=„Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen“. I. „Philologisch-historische Klasse“ VI).
- Dwa teksty do historii Węgier i Tatarów w XIII wieku*, tłum. G. Wodzinowska-Taklińska, oprac. L. Krzywiak, „Studia Historyczne” 31 (1988), 281–306.
- Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP. II De Europa*, wyd. A. van Heck, Città del Vaticano 2001 (=„Studi e Testi” CCCXCVIII).
- Ex Hartmanni Vita S. Wiboradae*, [w:] MGH SS, IV, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1841, 452–457.
- Ex Miraculis S. Foillani auctore Hillino cantore Fossensi*, wyd. O. Holder-Egger, [w:] MGH SS, XV.2, Hannoverae 1888, 924–928.
- Ex Rodulfi Glabri Historiarum libris V*, wyd. G. Waitz, [w:] MGH SS, VII, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1846, 48–72.
- Ex Vita S. Gudilae auctore Huberto*, wyd. O. Holder-Egger [w:] MGH SS, XV.2, Hannoverae 1888, [37], 1200–1203.
- Folcuini Gesta abbatum Lobiensium*, [w:] MGH SS, IV, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1841, 52–74.
- Foma Splitskij. Istorija Archiepiskopov Salony i Splita*, wyd. O.A. Akimova, Moskva 1997 (=„Pamjatniki srednevekovoj istorii narodov centralnoj i Vostočnoj Evropy”).
- Frechulfi Lexoviensis episcopi opera omnia*, wyd. M.I. Allen, Turnhout 2002 (=CChrCM CLXIX).
- Gesta Friderici I imperatoris (Die Taten Friedrichs oder richtiger Cronica / Gesta Frederici seu rectius cronica*, wyd. F.-J. Schmale, A. Schmidt, Darmstadt 1986 (=AusgQ XVII).
- Die 'Gesta Hungarorum' des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte*, wyd. G. Silagi, współpraca L. Veszprémy, Sigmaringen 1991 (=„Ungarns Geschichtsschreiber“ IV).

WĘGRZY JAKO PARS ALIQUA GENTIS MASSAGETUM

- Gotifredi Viterbiensis opera (Pantheon)*, wyd. G. Waitz, [w:] MGH SS, XXII,
wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1872, 107–307.
- Gotifredi Viterbiensis opera. Memoria seculorum*, wyd. G. Waitz, [w:] MGH SS, XXII,
wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1872, 94–106.
- Herimanni Augiensis Chronicon*, [w:] MGH SS, V, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1844, 67–133
- Historia episcoporum Pataviensium et ducum Bavariae*, wyd. G. Waitz, [w:] MGH SS, XXV,
Hannoverae 1880, 617–623.
- Historia Salonitana maior*, wyd. N. Klaić, Beograd 1967 (=„Srpska Akademija Nauka
i Umetnosti. Posebna izdan'a" CCCXCIX. „Odel'en'e društvenich nauka" 55).
- Historia Salonitana. Toma Arhidakon. Povijest salonitanskih i splitskih prvoscvećenika*,
wyd. O. Perić. Komentarz historyczny M. Matijević Sokol. Studium *Toma Archidakon
i njegovog djela* R. Katičić, Split 2003.
- Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum libri XX*, wyd. W.M. Lindsay,
I: *Libros I–X continens*, Oxonii 1911 (=„Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis")
- Johannes de Thurocz. Chronica Hungarorum*, I: *Textus*, wyd. E. Galántai, J. Kristó, Budapest
1985 (=BSMaeRae. „Series nova" 7).
- Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki, wstęp ks. E. Dąbrowski,
ks. W. Malej, komentarz J. Radożycki, I, Warszawa 1993.
- The Latin Josephus, 1: Introduction and Text. The Antiquities: Books I–V*, wyd. F. Blatt, Aarhus
[1958] (=„Acta Jutlandica. Aarskrift for Aarhus Universitet" XXX.1, „Humanistisk serie"
44).
- Lettres attribuées à Remi d'Auxerre, 3: Lettere sur les Hongrois*, [w:] *Serta mediaevalia. Textus
varii saeculorum X–XIII in unum collecti*, wyd. R.B.C. Huygens, Turnholti 2000
(=CCh CM CLXXI), 25–55.
- Lettres de Gerbert (983–997)*, wyd. J. Havet, Paris 1889.
- Mag. Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum*, wyd. I.M. Lappenberg, [w:] MGH
SS, VII, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1846, 267–389.
- Notae de episcopis Pataviensibus Cremifanenses*, wyd. G. Waitz, [w:] MGH SS, XXV,
Hannoverae 1880, 623–627.
- Otonis episcopi Frisingensis Chronica sive Historia de duabus civitatibus*,
wyd. A. Hofmeister, Hannoverae–Lipsiae 1912 (=MGH SrG (in us. schol.)).
- P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, wyd. Ae. Jakubovich, przypisy
D. Pais, [w:] SRH, I, 13–117.

- Petrus Ransanus. Epithoma rerum Hungarorum, id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*, wyd. P. Kulcsár, Budapest 1977 (=BSMaeRAe „Series nova” II).
- Pii II. Pon. M. Asiae Europaeque elegantis. descriptio...*, [Köln] 1531.
- Die Reichschronik des Annalista Saxo*, wyd. K. Nass, Hannover 2006 (=MGH SS, XXXVII).
- Regino*, tłum. Z. Kordé, [w:] *A honfoglalás korának írott forrásai*, wyd. Gy. Kristó, przy współpracy T. Olajos, I.H. Tóth, I. Zimonyi, Szeged 1995 (=SzKK 7), 194–200.
- Regino Chronik*, [w:] *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte, III: Jahrbücher von Fulda, Regino Chronik, Notker Taten Karls*, wyd. R. Rau, Berlin 1960, (=AusgQ 7), 179–319.
- Regino Évkönyve*, tłum. J. Horváth, [w:] *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*, wyd. Gy. Györffy, Budapest 1986 (=„Nemzeti Könyvtár. Történelem”), 204–209.
- Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*, wyd. F. Kurze, Hannoverae 1890 (=MGH SrG (in us. schol.) L).
- Relatio fratris Ricardi*, wyd. I. Deér, [w:] SRH, II, 529–542.
- Sancti Aurelii Augustini De civitate Dei. Libri XI–XXII*, wyd. B. Dombart, A. Kalb, Turnholti 1955 (=CCL 48).
- SRH, wyd. E. Szentpétery, I–II., Budapestini 1937–1938 [reprint: Budapest 1999].
- Sigeberti Gemblacensis Chronographia*, wyd. L.C. Bethmann, [w:] MGH SS, VI, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1844, 268–374.
- Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, wyd. A. Domanovszky, [w:] SRH, I, 129–194.
- Simonis de Kéza Gesta Hungarorum / Simon of Kéza The Deeds of the Hungarians*, wyd. i tłum. L. Veszprémy, F. Schaer, studium J. Szűcs, Budapest 1999 (=CEMT).
- Synésios de Cyrène, *Εἰς τὸν αὐτοκράτορα περὶ Βασιλείας*, [w:] *Synésios de Cyrène. Opuscules*, 2, wyd. J. Lamoreux, tłum. i komentarz N. Aujoulat, Paris 2008 (Collection des Universités de France. Série Grecque CDLXIV).
- Synesios z Kyreny. Mowa do cesarza Arkadiusza czyli Zwierciadło doskonałego króla, XVI–XXXII*, 2, tłum. A. Kempfi, „Meander” 17 (1962), 487–502.
- Szent Bertin Évkönyve*, tłum. S.L. Tóth, [w:] *A honfoglalás korának írott forrásai*, wyd. Gy. Kristó, T. Olajos, I.H. Tóth i I. Zimonyi, Szeged 1995 (=SzKK VII), 183–184.
- Święty Augustyn, *Państwo Boże*, tłum. ks. W. Kubicki, wstęp J. Salij OP, Kęty 2002.
- Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Archdeacon Thomas of Split. History of the Bishops of Salona and Split*, wyd. O. Perić, D. Karbić, M. Matijević Sokol, J.R. Sweeney, Budapest–New York 2006 (=CEMT IV).
- Thomas Archidiaconus. Historia Salonitana*, wyd. F. Rački (=„Monumenta spectantia

historiam Slavorum meridionalium” XXVI. „Scriptores” III), Zagrabiae 1894.

Un témoin de la cranite de l'an 1000: la lettre sur les Hongrois, wyd. R.B.C. Huygens,

„Latomus. Revue d'Études Latines” 15 (1956), 225–239.

Vita Lietberti episcopi Camaracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis, wyd.

A. Hofmeister, [w:] MGH SS, XXX.2, 838–866.

Literatura sekundarna:

Allen M.I., 2002: *Frechulfi Lexoviensis episcopi opera omnia. Prolegomena. Indices*, Turnhout (=CChrCM CLXIX A).

Barney S.A., Lewis W.J., Beach J.A. i in., *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge–New York 2007.

Altheim F., Stiehl R. 1970: *Geschichte Mittelasiens im Altertum*, Berlin.

Angenendt A., 1994: *Der eine Adam und die vielen Stammväter. Idee und Wirklichkeit der Origo gentis im Mittelalter*, [w:] *Herkunft und Ursprung. Historische und mythische Formen der Legitimation. Akten des Gerda Henkel Kolloquiums veranstaltet vom Forschungsinstitut für Mittelalter und Renaissance der Heinrich-Heine-Universität, Düsseldorf, 13. bis 15. Oktober 1991*, red. P. Wunderli, Sigmaringen, 27–52.

Antoljak S., 1980: *Pacta ili concordia od 1102 godine*, Zagreb (=„Sveučiliste u Zagrebu – Centar za Povijesne Znanosti. Odjel za Hrvatsku Povijest – Sveučilišna Naklad Liber. Monografije” 9).

Bak J.M., Grzesik R., 2018: *The Text of the Chronicle of the deeds of the Hungarians*, [w:] *Studies on the Illuminated Chronicle*, red. J.M. Bak, L. Veszprémy, Budapest (=„CEMT. Subsidia” 1), 5–23.

Banaszkiewicz J., 1974: *Teoria etymologii ludowej a średniowieczne etymologizowanie*, „KH” 81, 593–599.

Barada M., 1949: *Dalmatia Superior*, Rad 270. „Odjel za filozofiju i društvene nauk” 1, 93–113.

Basić I. [rec.] 2007: *Toma Arhiđakon, Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević-Sokol, studija Toma Arhiđakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Književni krug, Split, 2003, XXII + 532 str., (Biblioteka Knjiga Mediterana, 30)*, „Pro tempore. Časopis studenata povijesti” 4/4, 71–76.

Basić I., 2008: *Poblemi proučavanja ranosrednjovjekovne crkvene organizacije u studijama Mihe Barade*, „Radovi Zavoda za hrvatsku povijest” 40, 49–90.

- Benkő L. i in., 1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, II: Kor-Zs, Budapest.
- Benkő L., Kiss L., Papp L. (red.), 1967: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II: H–Ó, Budapest.
- Berta Á., 1988: *Megszóláló törzsnevek. Új megfigyelési kísérlet a hadrend alapján*, „ÉT” 42/51, 1608–1609.
- Berta Á., 1989a: *Jenő' törzsnevünk finnugor származtatása*, „MNY” 85, 447–448.
- Berta Á., 1989b: *Új vélemény török eredetű törzsneveinkről*, „Keletkutatás”, tavasz, 3–17.
- Berta Á., 1990: *Ungarische Stammesnamen türkischen Ursprungs*, „UralAltJbb” N.S. 9, 31–37.
- Berta Á., 1991: *Török eredetű törzsneveink*, „NyK” 92, 3–40.
- Berta Á., 1996: *Magyarok a steppe országútján (Törzsek és törzsnevek)*, [w:] *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*, red. Gy. Kristó, F. Makk, Szeged, 31–41.
- Berta Á., 1997: *Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről*, [w:] *Honfoglalás és nyelvészet.*, red. L. Kovács, L. Veszprémy, Budapest (= HSSz III), 211–219.
- Berta Á., 1998: *On the Turkic Origin of the Names of the Hungarian Tribes*, „Turkic Languages” 2, 32–44.
- Berta Á., 1999: *Le système des noms de tribus hongroises d'origine turke*, [w:] *Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration*, red. S. Csernus, K. Korompay, tłum. C. Philippe, P. Balázs, R. Jókai i in, Paris–Szeged (= „Publications de l'Institut Hongrois de Paris”), 45–59.
- Berta Á., 2004: *Keszi és társai – avagy a magyar törzsnevek török eredete és a rendszer*, „NyK” 101, 173–181.
- Berta Á., 2010: *On the Turkic origin of the names of the Hungarian tribes*, [w:] Á. Berta, *Studies in Turkic Etymology*, red. L. Johanson, A. Róna-Tas, Wiesbaden (= „Turcologica” 85), 175–187.
- Bibikov M.V., 1980: *Archaizacija v vizantijskoj etnonimii*, [w:] *Etnogenez narodov Balkan i Severnogo Pričernomorja. Lingvistika, istorija, archeologija*, red. S.B. Bernštejn i in., Moskva, 30–36.
- Bibikov M.V., 1985: *Das „Ausland” in der byzantinischen Literatur des 12. und der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, [w:] *Griechenland – Byzanz – Europa*, red. J. Herrmann, H. Köpstein, R. Müller, Berlin 1985 (= „Berliner Byzantinische Arbeiten” 52), 61–72.
- Blatt F., 1975: *Antike Züge im Mittellatein*, [w:] *Mittellateinische Philologie. Beiträge zur Erforschung der mittelalterlichen Latinität*, red. A. Önnfors, Darmstadt (= „Wege der Forschung” 292), 338–371.
- Bogdanowicz P., 1962: *Zjazd gnieźnieński w roku 1000*, „Nasza Przeszłość” 16, 5–151.
- Borst A., 1957: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt*

- der Sprachen und Völker, I: Fundamente und Aufbau*, Stuttgart.
- Borst A., 1958: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker, II.1: Ausbau*, Stuttgart.
- Borst A., 1959: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker, II.2: Ausbau*, Stuttgart.
- Bóna I., 2000: *A magyarok és Európa a 9.–10. században*, Budapest (=„Historia Könyvtár. Monográfiák“ 12).
- Brather S., 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin–New York (=„Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde“ 42).
- Bregman J., 1982: *Synesius of Cyrene: Philosopher-Bishop*, Berkeley–Los Angeles–London.
- Brückner A[leksander], 1993: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927 [reprint: Warszawa].
- Brückner A[nnemarie], 1984: *Etymologie*, [w:] *Enzyklopädie des Märchens*, IV, red. K. Ranke i in., Berlin–New York, 519–527.
- Brunhölzl F., 1975: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, I, München.
- Bukowski Z., Dąbrowski K., *Śladami kultur azjatyckich, I: Od Jerycha do Pomostu Beringa*, Warszawa 1978.
- Cameron A., Long J., Sherry L., 1993: *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius*, Berkeley–Los Angeles–London.
- Chauvot A., 1998: *Opinions romaines face aux barbares au IVe siècle ap. J.-C.*, Paris (=„Collection de l’Université des Sciences Humaines de Strasbourg. Études d’archéologie et d’histoire ancienne“).
- Cienkowski W., 1972: *Teoria etymologii ludowej*, Warszawa (=„Dissertationes Universitatis Varsoviensis“ 58).
- Coster Ch.H., 1960: *Christianity and the Invasions: Synesius of Cyrene*, „CJ” 55/7, 290–312.
- Csapodi Cs., 1984: *Ungarische Bibliotheksgeschichte. Vom Mittelalter bis zum Frieden von Szatmár (1711)*, „Gutenberg-Jahrbuch“ 59, 332–357.
- Csapodi Cs., 1989: *Az 1526 előtt Magyarországon használt kódexekre és nyomtatott könyvekre vonatkozó adatok gyűjtése*, „Ars Hungarica” XVII.1, 3–9.
- Csapodi Cs., Csapodiné-Gárdonyi K., 1988: *Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, I. Fönmaradt kötetek A–J*, oprac., Budapest (=„A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei / Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae” 23 (98). „Bibliotheca Hungarica“).

- Csóka L., 1967: *A latin nyelvű irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Budapest („Irodalomtörténeti Könyvtár” 20)
- Csukovits E., 2015: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*, Budapest 2015 (=„Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes / Magyar történelmi Emlékek. Értekezések”).
- Csukovits E., 2018: *Hungary and the Hungarians. Western Europe’s View in the Middle Ages*, Roma (=„Viella Historical Research” 11).
- Curta F., 2006: *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*, Cambridge (=„Cambridge Medieval Textbooks”).
- Curtius E.R., 2005: *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków.
- Czegléd K., 1985: *A ‘magyar’ népnév legrégebb előfordulásai a forrásokban*, [w:] *Magyar őstörténeti tanulmányok*, red. E. Schütz, É. Apor, Budapest (=„Budapest Oriental Reprints” AIII), 56–63.
- Dalché P.G., 1985: *Isidorus Hispalensis, ‘De gentium uocabulis’ (‘Etym’. IX, 2): quelques sources non repérées*, „REAug” 31, 278–286.
- Dauge Y.A., 1981: *Le Barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilisation*, Bruxelles (=„Collection Latomus” 176).
- Dąbrowska E., 1979: *Węgrzy*, [w:] W. Szymański, E. Dąbrowska, *Awarzy. Węgrzy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk (=„Kultura Europy Wczesnośredniowiecznej” 5), 133–259.
- Deutinger R., 2016: *Lateinische Weltchronistik des Hochmittelalters*, [w:] *Handbuch Chroniken des Mittelalters*, red. G. Wolf, N.H. Ott, Berlin–Boston, 77–103.
- Diesner H.-J., 1977: *Isidor von Sevilla und das westgotische Spanien*, Berlin (=„Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse” LXVII.3).
- Dzielska M., 1996: *Ludzie kultury i barbarzyńcy w „De regno” Synezyusza z Cyreny*, [w:] *Studia classica et byzantina Alexandro Krawczuk oblata*, red. M. Salamon, Z.J. Kapera, Kraków, 145–162.
- Elfassi J., 2020: *Presence of Augustine of Hippo in Isidore of Seville*, [w:] *Framing Power in Visigothic Society. Discourses, Devices, and Artefacts*, red. E. Dell’Elicine, C. Martin, Amsterdam, 23–49.
- Elter I., 1997: *A magyarok elnevezései arab forrásokban*, [w:] *Honfoglalás és nyelvészet*, red. L. Kovács, L. Veszprémy, Budapest (=HSSz III), 99–103.
- Engels J., 1962: *La portée de l’étymologie isidorienne*, „StM” Ser. III, 2/1, 99–128.

- Fine J.V.A., 1983: *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor.
- Fontaine J., 1959: *Isidore de Seville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique*, 1, Paris.
- Fontaine J., 1988: *Cohérence et originalité de l'étymologie isidorienne*,
[w:] J. Fontaine, *Tradition et actualité chez Isidore de Séville*, London, nr X, 113–144.
- Fraesdorff D., 2005: *Der barbarische Norden. Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau*, Berlin (=„Orbis mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters“ V).
- Gasti F., 2019: *Compilazioni esegetiche: Agostino, Isidoro e altri*, [w:] *Il calamo della memoria*, 8: *Riuso di testi e mestiere letterario nella tarda antichità. Raccolta delle realazioni discusse nell'VIII incontro internazionale di Venezia, Palazzo Malcanton Marcorà, 24–26 ottobre 2018*, red. V. Veronesi, Trieste (=„Polymnia. Studie di filologia classica“ 24), 285–304.
- Geary P.J., 1983: *Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages*, „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien“ 113, 15–26.
- Geary P.J., 2002: *Europäische Völker im frühen Mittelalter. Zur Legende vom Werden der Nationen*, tłum. E. Vorspohl, Frankfurt am Main (=„Europäische Geschichte“).
- Gießauf J., 2004: *Feindbild Asien. Der asiatische Barbar. Eine Spurensuche im Mittelalter*, „Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark“ 95, 15–33.
- Gießauf J., 2005: *Azijski barbar. Iskanje sledi v srednjem veku*, „Zgodovinski Časopis“ 59, 255–268.
- Gießauf J., 2006: *Barbaren – Monster – Gottesgeißeln. Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters*, Graz (=„Grazer Universitätsverlag. Reihe Habilitationen, Dissertationen und Diplomarbeiten“ 10).
- Gießauf J., 2009: *Historische Wissenspeicher: Erinnerte Geschichte(n)*, [w:] *Mittelalterliche Wissenspeicher. Interdisziplinäre Studien zur Verbreitung ausgewählter 'Orientierungswissens' im Spannungsfeld von Gelehrsamkeit und Illiteratheit*, Frankfurt am Main–Berlin–Bern (=„Mediävistik zwischen Forschung, Lehre und Öffentlichkeit“ 3), 61–96.
- Göckenjan H., 1996: *A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról*, [w:] *A honfoglaláskor írott forrásai*, red. L. Kovács, L. Veszprémy (=HSSz II), Budapest, 131–141.
- Göckenjan H., Sweeney J.R. (red.), 1985: *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250*, Graz–Wien–Köln (=„Ungarns Geschichtsschreiber“ III).
- Grabski A.F., 1961: *Związek polskiej tradycji dziejowej z uniwersalną w historiografii polskiej*

- do końca XIII wieku, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. Seria I: „Nauki humanistyczno-społeczne” 21, 25–50.
- Gregor F., 1976: *Népetimológia és szófejtés*, [w:] *Az etimológia elmélete és módszere*, red. L. Benkő, K.É. Sal, Budapest (=NyÉ 89), 97–101.
- Grubmüller K., 1975: *Etymologie als Schlüssel zur Welt? Bemerkungen zur Sprachtheorie des Mittelalters*, [w:] *Verbum et signum, I: Beiträge zur mediävistischen Bedeutungsforschung*, red. H. Fromm, W. Harms, U. Ruberg, München, 209–230.
- Grzesik R., 1999: *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*, Poznań (=„Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej” 56).
- Guenée B., 1985: *L'historien et la compilation au XIIIe siècle*, „JS”, 119–135.
- Gunjača S., 1951: *Historia Salonitana maior*, „Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti” 283. „Odjel za filozofiju i društvene nauke” 2, 175–243+11 (illustrations).
- Gunjača S., 1973: *Preostatak koncepta, prethodnika djelu Tome Arcidakona „Incipit Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium”*, [w:] S. Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, I: Izvori (Analiza i kritika)*, Zagreb, 23–178.
- Gunjača S., 1975: *Tretiranje ubojstva kralja Zvonimira u historiografiji*, [w:] S. Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, III: Rasprave*, Zagreb, 169–286.
- Györffy Gy., 1976: *Autour de l'état des semi-nomades: le cas de la Hongrie*, Budapest (=„Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae” 95).
- Hajdú P., Kristó Gy., Róna-Tas A. (red.), 1988: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*, I.2, Budapest.
- Harmatta J. (red.), 1987: *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae / A magyarországi középkori latinság szótára*, I: A–B, Budapest.
- Hathaway N., 1989: *Compilatio. From Plagiarism to Compiling*, „Viator” 20, 19–44.
- Heather P.J., 1988: *The Anti-Scythian Tirade of Synesius’ “De Regno”*, „Phoenix” 42/2, 152–172.
- Heather P.J., 2010: *Imperia i barbarzyńcy. Migracje i narodziny Europy*, tłum. J. Szczepański, Poznań.
- Herrmann A., 1930: *Massagetar*, [w:] *RE, XIV: Lysimachos – Mazaion*, red. W. Kroll, Stuttgart.
- Hóman B., 1917: *A magyar nép neve a középkori latinságban*, „TSz” 6, 129–158, 240–258.
- Hóman B., 1918: *A magyar nép neve a középkori latinságban*, „TSz” 7, 1–22.

- Hóman B., 1918: *A magyar nép neve és a magyar király czíme a középkori latinságban* (Eredmények), „MNy” 14, 64–71.
- Hóman B., 1925: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói* (Forrástanulmány), Budapest [reprint w postaci edycji cyfrowej 2003: *Hóman Bálint munkái*, Budapest (=Arcanum Életműsorozat PC CD-ROM)].
- Hóman B., 1938: *A magyar nép neve és a magyar király czíme a középkori latinságban*, [w:] B. Hóman, *Történetírás és forráskritika*, Budapest 1938, 191–250.
- Hóman B., 2003² *A magyar nép neve és a magyar király czíme a középkori latinságban*, [w:] B. Hóman, *Történetírás és forráskritika*, I, Máriabesenyő-Gödöllő (=„Historia Incognita” I. 6.1), 183–237.
- Ivanišević M., 1992: *Povijesni izvori*, [w:] *Starohrvatski Solin. Arheološki Muzej, Split 2.10.–20.11.1992*, red. E. Marin, Split, 31–87.
- Jerney J., 1851: *Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomazása végett 1844 és 1845*, 2, Pest.
- Jones W.R., 1971: *The Image of the Barbarian in Medieval Europe*, „Comparative Studies in Society and History” 13/4, 376–407.
- Jüthner J., 1950: *Barbar*, [w:] RLAC, red. Th. Klauser i in., I: *A und O-Bauen*, Stuttgart, 1173–1176.
- Kálmán B., 1976: *A népetimológia*, [w:] *Az etimológia elmélete és módszere*, red. L. Benkő, K.É. Sal, Budapest (=NyÉ 89), 165–169.
- Kämpfer F., 1981: *Thomas Archidiaconus Spalatensis*, [w:] BLGS IV: *R–Z*, München (=„Südosteuropäische Arbeiten“ 75/4), 310.
- Kasperski R., 2011: *Problem etnogenezy Gotów w ujęciu Herwiga Wolframa: refleksje nad metodą*, „KH” 118.1, 399–430.
- Katičić R., 1998: *Dva tamna stoljeća*, [w:] R. Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb (=„Matica Hrvatska”), 229–318.
- Katičić R., 2003: *Toma Archidakon i njegovo djelo*, [w:] *Historia Salonitana. Toma Arhidakon. Povijest salonitanskih i splitskih prvoscvećenika*, przedmowa, tekst łaciński, aparat krytyczny i przekład na język chorwacki O. Perić. Komentarz historyczny M. Matijević Sokol. *Studium Toma Archidakon i njegovo djelo* R. Katičić, Split, 329–440.
- Kellner M.G., 1997: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda” zur „gens ad fidem Christi conversa”*, München (=SHung 46).
- Király P., 1986: *Személynévként VIII. századi nyugati forrásokban: Ungarus, Hungarius, Onger ...*, „ÉT” 41/43, 1382–1383.

- Király P., 1987: *A VIII–IX. századi 'Ungarus', 'Hungaer', 'Hunger', 'Hungarius', 'Onger', 'Wanger' személynevek*, „MNY” 83, 162–180, 324–331.
- Király P., 1990: *Die Personennamen 'Ungarus', 'Hungaer', 'Hunger', 'Hungarius', 'Onger', 'Wanger' im 8.–9. Jh.*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae” 36, 221–225.
- Király P., 1996: *A Konstantín- és Metód-legenda magyar részletei*, [w:] *A honfoglaláskor írott forrásai*, red. L. Kovács, L. Veszprémy (=HSSz 2), Budapest, 113–118.
- Király P., 1997a: *A magyarok elnevezése a korai európai forrásokban*, [w:] *Honfoglalás és nyelvészet*, red. L. Kovács, L. Veszprémy, Budapest (=HSSz 3), 111–118.
- Király P., 1997b: *A magyarok népneve a történeti forrásokban és a szomszédos népek névhasználatában*, „Életünk. Irodalmi, művészeti és kirtikai folyóirat” 35, 94–127.
- Király P., 2006: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*, Nyíregyháza (=„Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae” 10).
- Klaić N., 1971: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb.
- Klaić N., 1975²: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb .
- Klaić N., 1979: *Način na koji je nastajalo djelo 'Historia Salonitana maior'*, „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku” 72–73, 171–198.
- Klaić N., 1990: *Povjest hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb.
- Klinck R., 1970: *Die lateinische Etymologie des Mittelalters*, München (=„Medium Aevum. Philologische Studien” 17).
- Kochanek P., 2004: *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus. Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur*, Mainz (=„Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz“ CCV).
- Kozić M., 1988: „Kronika” *Tome Arhiđakona i zameci etnološke misli u Hrvata*, „Etnološka tribina” 18/11 (1988), 25–32.
- Krawiec A., 2009: *Wyobrażenia geograficzne w kronice Wincentego*, [w:] *Onus Athlanteum. Studia nad Kroniką biskupa Wincentego*, red. A. Dąbrówka, W. Wojtowicz (=„Studia Staropolskie” S.n. XXV (LXXXI)), Warszawa 2009, 294–304.
- Krawiec A., 2010: *Ciekawość świata w średniowiecznej Polsce. Studium z dziejów geografii kreacyjnej*, Poznań 2010 (=„Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia” CCXIV).
- Kristó Gy., 1996: *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged.
- Kristó Gy., 1998: *Magyarország története 895–1301*, Budapest (=„Osiris Tankönyvek”).
- Kristó Gy., Makk F., 2001: *A kilencedik és a tizedik század története*, Budapest (=„Magyar Századok”).

- Kristó Gy., Makk F., Szegfü L., 1973: *Adatok 'korai' helyneveink ismeretéhez*, Szeged (= „Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica” XLIV).
- Kristó Gy., Szegfü L., 1994: *Magyarország*, [w:] *KMTL*, 429–430.
- Kujawiński J., 2004: *Socjologiczne i antropologiczne inspiracje w badaniach nad tożsamościami społeczności wczesnośredniowiecznej Europy (wokół prac Waltera Pohla)*, „KH” 111/4, 109–120.
- Kujawiński J., 2007: *Etniczność w badaniach nad wczesnym średniowieczem*, [w:] *Pierwsze polsko-czeskie forum młodych mediewistów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 27–29 września 2005 roku*, red. J. Dobosz, J. Kujawiński, M. Matla-Kozłowska, Poznań 2007 (= „Publikacje Instytutu Historii UAM” 75), 135–147.
- Kurelac M., 1999: *Narrative sources*, [w:] *Croatia in the Early Middle Ages. A Cultural Survey*, red. I. Supičić, London–Zagreb, 321–336.
- Labuda G. [rec.], 1957: *Mathilde Uhlirz, Die Scythae in den Briefen Gerberts von Aurillac*, *MIÖG* 59 (1951), s. 411–415, „Studia Źródłoznawcze” 2, 228.
- Langosch K. i in., 1964: *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, II: *Überlieferungsgeschichte der mittelalterlichen Literatur*, Zürich.
- Kurzová H. i in., 1979: *Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum / Slovník středověké latiny v českých zemích*, 3: *argumentarius—*bombarda*, Praha.
- Latzkovits L., 1934: *Alberik világkrónikájának magyar adatai. Forrástanulmány*, Szeged.
- Lehner S., 2010: *Hermann von Reichenau*, [w:] *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, głw. red. G. Dunphy, I: *A–I*, Leiden–Boston, 780.
- Levickij T., 1978: *'Mad'jari' u srednevekovykh arabskich i persidskich geografov*, [w:] *Vostočnaja Evropa v drevnosti i srednevekov'e. Sbornik statej*, red. L.V.Čerepnin, Moskva, 56–60.
- Lewicki T., 1978: *Les noms des Hongrois et de la Hongrie chez les médiévaux géographes arabes et persans*, „Folia Orientalia” 19, 35–55.
- Liebeschuetz J.H.W.G., 1990: *Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford–New York.
- Ligeti L., 1986: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest.
- Łowmiański H., 1975: *Scytia*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków, 101–119.

- Łowmiański H., 1986: *Scytia*, [w:] H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich*, Poznań (=„Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria: Historia” CXIII), 9–42.
- Madas E., Monok I., [1998]: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, [Budapest].
- Maenchen-Helfen O.J., 1978: *Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension*, red. R. Göbl, Wien–Köln–Graz.
- Maleczyński K., 1970: *Sarmatae i Scytae w pismach Gerberta z Aurillac z lat 986–998*, [w:] *Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego* (=„Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego. Seria Historia” XXXVI), Poznań, 59–69.
- Mango C., 1997: *Historia Bizancjum*, tłum. M. Dąbrowska, Gdańsk.
- Manitius M., 1911: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, 1: *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, München (=HdAW IX, 2/1).
- Margetić L., 1994: *Historia Salonitana i Historia Salonitana maior – neka pitanja*, „Historijski zbornik” 47, 1–36.
- Martín J.C., 2013: *Isidore of Seville*, [w:] *The Oxford Guide of the Historical Reception of Augustine*, 2, głw. red. K. Pollmann, red. W. Otten, Oxford, 1193–1196.
- Márton A., 1994: *Dentümgöyer*, [w:] *KMTL*, 166.
- Mátyás F., 1898: *Egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban és I. Endre, Kálmán királyaink halála évéről*, Budapest (=„Értekezések a Történeti Tudományok Köréből” XVII./8).
- Melich J., 1922: *Über den Ursprung des Namens ‘Ungar’*, „Archiv für slavische Philologie” 38, 244–250.
- Mezey L., 1978: *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása (1974. január – 1975. július)*, „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei” 30, 65–90.
- Michel P., 1988: *Etymologie als mittelalterliche Linguistik*, [w:] A. Schwarz, A. Linke, P. Michel, G. Scholz Williams, *Alte Texte lesen. Textlinguistische Zugänge zur älteren deutschen Literatur*, Bern–Stuttgart 1988 („Uni-Taschenbücher” MCDLXXXII), 207–260.

- Minnis A.J., 1979: *Late-Medieval Discussions of compilatio and the Rôle of the compiler*, „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur” 101, 385–421.
- Moór E., 1953: *A magyar népnév eredetének kérdéséhez*, „NyK” 54, 75–95.
- Moór E., 1959: *Die Benennungen der Ungarn in den Quellen des IX. und X. Jahrhunderts*, [w:] „UralAltJbb” 31, 191–229.
- Moravcsik Gy., 1930: *Az onogurok történetéhez*, Budapest (=„A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai” 27).
- Moravcsik Gy., 1983: *Byzantinoturcica, II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin (=„Berliner Byzantinische Arbeiten“ XI).
- Morović H., 1971: *Povijest biblioteka u gradu Splitu*, 1, Zagreb 1971 (=„Izdanja Društva Bibliotekara Hrvatske” IV).
- Müller K.E., 1980: *Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung von den Anfängen bis auf die byzantinischen Historiographen*, II, Wiesbaden.
- Németh A., 1999: *A Dado-levélben szereplő eredettörténet jelentősége a Hungri népnévvel kapcsolatban*, [w:] *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére*, red. I. Hermann, Budapest, 105–126.
- Németh Gy., 1921–1925, *On ogur, hét magyar, Dentümogyer*, „Körösi Csoma-Archivum” 1 (1921–1925), 148–155.
- Németh Gy., 1930: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest.
- Németh Gy., 1966a: *Magyar törzsnevek a baskíroknál*, „NyK” 68, 35–50
- Németh Gy., 1966b: *Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren*, „Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae” 16/1–2, 1–21
- Németh Gy., 1991: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest.
- Nyitrai I., 1997: *A magyarok elnevezései a perzsa forrásokban*, [w:] *Honfoglalás és nyelvészet*, red. L. Kovács, L. Veszprémy, Budapest (=HSSz III), 105–110.
- Opelt J., *Etymologie*, 1966: [w:] *RLAC, VI: Erfüllung-Exitus illustrium virorum*, red. T. Klauser, Stuttgart, 797–844.
- Parkes M.B., 1976, *The Influence of the Concepts of Ordinatio and Compilatio on the Development of the Book*, [w:] *Medieval Learning and Literature. Essays presented to Richard William Hunt*, red. J.J.G. Alexander, M.T. Gibson, Oxford, 115–141.
- Plezia M. (red.), 1958: *Lexicon mediae et infimae Latinitatis Polonorum / Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce, I: A–Byssus*, Warszawa.
- Podhradczky J., 1861: *Béla király névtelen jegyzéjének idejekora és hitelessége. Oklevelek, egykoru és közelkoru kutfők szerint*, Buda.

- Pohl W., 1993: *I Goti d'Italia e le tradizioni delle steppe*, [w:] *Teoderico il Grande e i Goti d'Italia. Atti del XIII Congresso internazionale di studi sull'Alto Meidoevo Milano 2–6 novembre 1992*, I, Spoleto, 227–251.
- Pohl W., 1998: *Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity*, [w:] *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800*, red. W. Pohl, H. Reimitz, Leiden–Boston–Köln (=„The Transformation of the Roman World” 2), 17–69.
- Pohl W., 2002: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München.
- Pohl W., 2004a: *Identität und Widerspruch: Gedanken zu einer Sinngeschichte des Frühmittelalters*, [w:] *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, red. W. Pohl, Wien (AWPhHistKlDsch 322. FGM 8), 23–35.
- Pohl W., 2004b: *Die Namen der Barbaren: Fremdbezeichnung und Identität in Spätantike und Frühmittelalter*, [w:] *Zentrum und Peripherie – Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Materialien des 13. Internationalen Symposiums “Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum” Zwettl, 4.–8. Dezember 2000*, red. H. Friesinger, A. Stuppner, Wien (=„Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Mitteilungen des Prähistorischen Kommission” LVII), 95–104.
- Pomian K., 1968: *Przeszłość jako przedmiot wiary. Historia i filozofia w myśli średniowiecza*, Warszawa.
- Pomian K., 2009²: *Przeszłość jako przedmiot wiary. Historia i filozofia w myśli średniowiecza*, Warszawa (=„Communicare. Historia i Kultura”).
- Prozorov V., 2011: *Problema otnošenija „Salonskoj istorii” i „Bol’šoj Salonskoj istorii”*, Moskva [w:] <http://moscowstate.academia.edu/VadimProzorov/Papers> [projekt, dostęp: 2011–2020].
- Rački F., 1864: *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka*, 2, „Književnik. Časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku, i prirodne znanosti” 1, 358–*388
- Renner M., 1995: *Compilatio – ex diversis collecta compositio. Eine spätmittelalterliche Werkform, dargestellt am Beispiel der Vita S. Elyzabeth und der Vita S. Dominici des Dietrich vion Apolda*, „Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde” 41, 193–209.
- Robinson I.S., 1980: *Die Chronik Hermanns von Reichenau und die Reichenauer Kaiserchronik*, „DA” 36, 84–136.
- Rouche M., 2011: *Attyla i Hunowie. Ekspansja barbarzyńskich nomadów IV–V wiek*, tłum. J. Jedliński, Warszawa.

- Róna-Tas A., 1988: *Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungartums*, [w:] *Studien zur Ethnogenese*, II, Opladen (=„Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften“ LXXVIII), 107–142.
- Róna-Tas A., 1998: *Folytassuk a vitát. Megjegyzések Makk Ferenc könyvbírálatához*, „Aetas” 13/2–3, 216–226.
- Schmale F.-J., 1974: *Die Reichenauer Weltchronistik*, [w:] *Die Abtei Reichenau. Neue Beiträge zur Geschichte und Kultur des Inselklosters*, red. H. Maurer, Sigmaringen, 125–158.
- Schmale F.-J., 2010: *Hermann von Reichenau*, [w:] *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, III: *Gert van der Schüren-Hildegard von Binden*, red. K. Ruh, G. Keil, W. Schröder, Berlin–New York, 1082–1090.
- Schramm E.P. 1926: *Die Briefe Kaiser Ottos III. und Gerberts von Reims aus dem Jahre 997*, „Archiv für Urkundenforschung” 9, 87–122.
- Simek R., 1990: *Altnordische Kosmographie. Studien und Quellen zu Weltbild und Weltbeschreibung in Norwegen und Island vom 12. bis zum 14. Jahrhundert*, Berlin–New York (=„Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde“ IV).
- Sinor D., 1952: *Un voyageur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Hongrie*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 14/2, 588–602.
- Škunca S.J., 2001: *Toma Niger Mrčić – diplomat i humanist*, „Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru”, 255–273.
- Smith A.D., 2009: *Etniczne źródła narodów*, tłum. M. Głowacka-Grajper, Kraków
- Speyer W., Opelt I., 1967: *Nachträge zum Reallexikon für Antike und Christentum (RAC). Barbar*, „Jahrbuch für Antike und Christentum“ 10, 251–290.
- Spychała L., 2002: „*Dicunt... Gog et Magog esse Hungros*”. *Z problematyki średniowiecznych „origines gentium”*, [w:] *Średniowiecze polskie i powszechne*, red. I. Panic, J. Sperka, 2, Katowice (=„Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” MMLXVI), 89–114.
- Spychała L., 2011: *Studia nad legendą dynastyczną Arpadów. Między pulpitem średniowiecznego skryby a „warsztatem” współczesnego badacza*, Wrocław (=AUWr MMMCCCXXIX. „Historia” CLXXXII).
- Spychała L., 2013: *’Lingones’ Tomasza ze Splitu. Węgierska nazwa Polaków (’lengyen’, ’lengyel’), czy jej południowosłowiański odpowiednik (’Lendel’ [’Lenden’])?*, [w:] *Z badań nad historią Śląska i Europy w wiekach średnich*, red. M. Goliński, S. Rosik (=„Scripta historica medievalea” III), Wrocław, 173–215.
- Stang H., 1996: *The Naming of Russia*, Oslo (=„Universitetet i Oslo. Slavisk-baltisk avdeling” LXXVII).

- Stanton R., 2006: *Linguistic Fragmentation and Redemption before King Alfred*, „The Yearbook of English Studies” 36, 12–26.
- Starowieyski M., 1967: *Izidor z Sewilli (560 ? – 636)*, „Meander” 22, 452–466.
- Steinacher R., 2003: *Ethnogenese, Gens, Regnum. Die historische Ethnographie*, „Latein Forum. Zeitschrift für Latein-, Griechisch- und GeschichtelehrerInnen“ 50–51 [Sonderheft], 78–99.
- Steindorff L., 1984: *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Köln–Wien.
- Sulimirski T., 1979: *Sarmaci*, tłum. A. Baranowska, T. Baranowski, Warszawa.
- Szücs J., 1992a: „Gentilizmus”. *A barbár etnikai tudat kérdése*, [w:] J. Szücs, *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*, red. I. Zimonyi, Szeged (=MÖK III), 11–266.
- Szücs J., 1992b: *A magyar őstörténet vázlat*, [w:] J. Szücs, *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*, red. I. Zimonyi, Szeged 1992 (=MÖK III), 267–296.
- Szymański J., 1967: *Fetyszizm początków w średniowiecznej historiografii*, „Rocznik Lubelski” 10, 103–112.
- Teeuwen M., 2003: *The Vocabulary of Intellectual Life in the Middle Ages*, Turnhout (=„Etudes sur le Vocabulaire Intellectuel du Moyen Age” X).
- Tolnai V., 1904: *Magyaren, Ungarn*, [w:] „Magyar Nyelvőr” 33, 53.
- Trier J., 1981: *Wege der Etymologie*, Berlin (=„Philologische Studien und Quellen” CI)
- Uhlirz K., Uhlirz M., 1954: *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III., 2: Otto III. 983–1002*. [Oprac.] M. Uhlirz, Berlin.
- Uhlirz M., 1951: *Die Scythae in den Briefen Gerberts von Aurillac*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung” 59, 411–415.
- Uhlirz M., 1957: *Untersuchungen über Inhalt und Datierung der Briefe Gerberts von Aurillac, Papst Sylvesters II. (Forschungen und Vorarbeiten zu den Jahrbüchern und Regesten Kaiser Otto III. 3. Teil)*, Göttingen (=„Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften” 2).
- Ungváry J., 1997: ... *qui Ungri vocantur*, „MNY” 93, 441–446.
- Vajay Sz. de, 1968: *Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933)*, Mainz (=SHung IV).
- Van Acker L., 1965: *Barbarus und seine Ableitungen im Mittelalten*, „Archiv für Kulturgeschichte” 47, 125–140.

- Vásáry I., 1988: *Mediaeval Theories Concerning the Primordial Homeland of the Hungarians*, [w:] *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari. 23–29 aprile 1987*, I, Spoleto (=„Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo” 35), 213–242.
- Veszprémy L., 1999: *Relatio fratris Ricardi (Riccardus testvér jelentése)*, [w:] SRH, II, 786–789.
- Vismara G., 1999: *Barbaren*, [w:] LMA, I: *Aachen bis Bettelordenskirchen*, Stuttgart–Weimar, 1434–1436.
- Wasilewski T., 1977: *Tomasz, archidiakon splicki*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. G. Labuda, Z. Stieber, VI: *T–W*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 104.
- Wattenbach W., 1894: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts*, II, Berlin.
- Wenskus R., 1961: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln–Graz.
- Wolfram H., 1985: *Ethnogenesen im frühmittelalterlichen Donau- und Ostalpenraum (6. bis 10. Jahrhundert)*, [w:] *Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum*, red. H. Beumann, W. Schröder, Sigmaringen (=„Nationes. Historische und philologische Untersuchungen zur Entstehung der europäischen Nationen im Mittelalter“ V), 97–151.
- Wolfram H., 2003: *Historia Gotów*, tłum. R. Darda-Staab, I. Dębek, K. Berger, Warszawa–Gdańsk (=„Narody i Cywilizacje”).
- Wolfram H., 2004: *Auf der Suche nach den Ursprüngen*, [w:] *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, red. W. Pohl, Wien (AWPhHistKIDsch CCCXXII. FGM VIII), 11–22.
- Zientara B., 1985: *Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej*, Warszawa.
- Zimonyi I., 1994: *Magna Hungaria*, [w:] *KMTL*, 422–423.

Lesław Sychala
 Uniwersytet Wrocławski
 leslaw.sychala@uwr.edu.pl
 ORCID: 0000-0001-7786-4497